300.810

1869

3. füzet. XX.-ik évfolyam. Szeptember.

A

HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT

ÉVKÖNYVE

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGY FÜZETBEN

AZ IGAZGATÓ-VÁLASZTMÁNY MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

TARJÁN KRISTÓF

TÁRSULATI TITKÁR.

Az 1910. évi folyam 3. füzete.

DÉVA.
NYOMATOTT HIRSCH ADOLF KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.
1910.

TARTALOM.

Lap.

Hunyadvármegye bányászatának múltja. Irta: *dr. Veress Endre.* 121

Nyelvünk történetéhez. Irta: *dr. Wertner Mór.* 158

Tárca.

Ősrégészeti adatok Erdély déli részéből. Irta: *Orosz Endre.* . . 166

Irodalmi értesítő.

A dévai rézbánya. Irta: *dr. Gaál István.* 169

Fizetési felhivás!

Hazafias tisztelettel kérjük t. tagtársainkat, hogy akik ez év vagy az elmult évekre szóló tagdíjaikat még nem fizették ki, méltóztassanak azokat társulatunk pénztárának mielőbb megküldeni.

A pénztáros.

Kérelem!

Tisztelettel kérjük t. tagtársainkat, hogy a Társulat vagy az Évkönyvet illető ügyben a társulat titkárához sziveskedjenek fordulni.

Szives tagajánlások a titkárhoz küldendők.

A lakásváltozásokat kérjük a titkárral közölni, hogy az Évkönyv szétküldésében fönnakadás ne forduljon elő.

Régi könyv

TÖRÖLVE

300 810

Ltt. 1869/017

TÖRÖLVE

Hunyadmegye bányászatának múltja.

Apró agyagmécsesek, vájó szerszámok, feliratos kövek, bélyeges téglák és kezdetleges bányász-szobrok tanúságai annak, hogy Hunyadmegyében s a vele egyesült egykori Zarándmegye bányatelepein már a rómaiak is bányásztak. Vármegyénk — Dacia többi részével együtt — 106-ban jutott a rómaiak birtokába, kik itt aranymosást folytattak. Erről tanúskodik az a Kőrösbánya melletti össze-vissza árkolt, lejtős trachit-terület, melynek Karács felé vivő útján, a Beovits-féle kertben 1881 tavaszán azt a társulatunk múzeumában látható három szobrot találták, melynek mindegyike egy-egy bányászt mutat, vállukról lelógó köténybe s derékövükbe szúrt bányászkalapácscsal ábrázolva[1]). A Ruda vize melletti bányászat emlékét aranyzúzó kőmozsarak őrzik, a nagyalmásiét meg egy Jupitert és Junót ábrázoló szobor. Nyoma van a rómaiak aranybányászatának Boiczán, a Stanizsa-Pojána közti területen, Bozsericza vidékén, meg a Fehér-Kőrös és Gyógy völgyeiben. De ismerték a rómaiak a Vajdahunyad közelében fekvő teleki és gyalári vastelepeket is, melyekről múzeumunkba több véső és csákány került[2]).

Az ekként majdnem kétezer esztendőre visszatekintő bányamivelés vármegyénkben később, a római uralom bukása után sem szünetelt, mert a rómaiakat a honfoglaló magyarok feltűnéséig sok népfaj váltotta fel s valamennyi használta a vasat és szerette az aranyat. Csakhogy bányamivelésüknek nem maradt nyoma s még őseink is immár négyszáz év óta lakták, művelték e helyeket, midőn a bányászkodás első hiteles emléke feltűnik. Hanem azért ezután is kevés az adatunk, mert irodalmunk e téren oly szegé-

[1]) Társulatunkban Téglás Gábor ismertette őket 1883-ban *Évkönyvünk* II. kötete 68—71. l. és bővebben »A római aranybányászat maradványai Hunyadmegyében« cz. dolgozatában, *Hunyadvármegye története* I. k. 164—185. l.

[2]) Ezekről Téglás külön fejezetben szól, a fenti munka 186—190. l.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

nyes[1]), a történelmi kutatás meg annyira lanyha és csekély, hogy gyér világításánál tapogatózva járunk, mint a bányász olajmécsesével; sőt gyakran ki is alszik, úgy hogy a feltárt bányák történetének tárnái hosszú útakon sötétek és századokon át nem tudjuk róluk kimutatni, kik és mikor művelték őket. Ezért minden adat becses, mely napvilágra jut s a mit Hunyadmegye bányászata múltjáról — két közgyűlési felolvasásom keretében előadva[2]) — magam is feltárhattam, abban a tudatban közlöm, hogy apró mozaikkoczkákból keletkezik a kép s ha most könyv- és levéltári kutatásaimban szedegetett adataimat csokorba kötöm, vele újra hozzájárulhatok valamivel vármegyénk múltjának felderítéséhez s általa közvetve hazánk történelme részleteinek bővebb megismeréséhez.

I.

Legrégibb okleveles nyoma Kőrösbányának és Kisbányának (a mai Boiczának) van, melyeknek bányászlakóit Zsigmond király 1427 április 4-én mentesítette minden adó- és vámfizetés alól. Ezek a bányászok szászok voltak, a kik még községeik nevét is németül jelentették be a király kanczelláriáján *Althumberg* (Olthumperg) és *Pernseyfen* (Perenseyfen[3]) alakjában, ámbár más egykorú oklevelek mutatják, hogy ezidőben már magyar nevük is általános volt. Kőrösbányát egyébként ekkoriban Cibebányának vagy Fejérkeresnagybányának,[4]) Kisbányát pedig Medvepatakának is nevezik. Első ismert birtokosuk Hunyadi János erdélyi vajda és két fia, kik azokat egyéb zarándmegyei jószágokkal együtt (le Világosvárig) Brankovics György

[1]) Erdély bányászata múltját összefoglaló újabb munkánk csak kettő van, az egyik *Wenczel* Gusztáv »Magyarország bányászatának kritikai története« czímű 1880-ban megjelent műve, mely azonban megyénkről igen kevés adatot nyújt s a másik *Weisz* Tádé „Az erdélyrészi bányászat rövid ismertetése“ cz. 1891 április havában »A magyar királyi földtani intézet Évkönyve« IX. k. 101—171. l. megjelent értékes munkája, mely inkább bányászati leírás és a bányák régibb — mondjuk 1848 előtti — történetéről nagyon keveset tud.

[2]) Az elsőt, az aranybányászatról 1909 október 3-ikán Brádon tartottam, a másodikat, a vasbányászatról Vajdahunyadon 1910 szeptember 18-án.

[3]) Zsigmond király e kiváltságlevelét dr. Zimmermann Ferencz közölte Évkönyvünk IX. k. 110. l.

[4]) Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I. k. (Budapest, 1890.) 723. l. 1444—45-iki oklevelek szerint; sőt egyszer meg pusztán Nagybányának is.

rácz deszpotától nyerték adományul,[1]) a ki viszont Albert királytól kapta őket Hormendefalvával (a mai Ormingyával) egyetemben.[2]) A bányászatot ekkor Kőrösbányán a szebeni származású és aranyforintosok verésével foglalkozó Simon mester folytatta,[3]) a ki ezért Hunyadinak évente négy márka aranyat, vagyis 112 aranyforintot fizetett haszonbérűl.[4]) A vajda halálakor (1456-ban) Szilágyi Mihály kapta őket s mikor 1461-ben meghalt, Mátyás király zálogjogon özvegye: Báthory Margit kezén hagyta.[5]) Öröklött családi birtokán, Kőrösbányán maga Mátyás király is járt 1462 végén, egy héttel karácsony előtt;[6]) de két esztendő múlva ecsedi Báthory Andrásnak ajándékozta[7]) s így bányászata is a magyarországi Báthoryak kezébe jutván, a város régi kiváltság-levelének megújítását II. Lajos királytól (1519 szeptember 1-én) már Báthory István nádor kérelmezte és nyerte meg.[8])

Ekkoriban Kőrösbányának bírája is magyar ember: Magyar Lázár, de már bányaügyekben a város Offenbányával és Kisbányával állott jogközösségben és az offenbányai bíró ítélőszéke alá tartozott.[9]) Az aranybányászat bérlője (urburariusa) ekkor Goldamar András,[10]) csakhogy egy emberöltő múlva a hűtlenségbe esett Báthory Miklós Kőrösbányát elvesztette s miután azt a Báthoryak

[1]) Az aradi káptalan 1444 július 3-iki (feloldott) keltű oklevelét Wenczel közlé id. m. 120—121. l.

[2]) Albert király adománylevele 1444. augusztus elsején kelt (Wenczel id. m. 120. l.) és e szerint a fenti oklevél antedatálva van.

[3]) Hunyadi János erről szóló 1445 július 29-iki oklevelét közölte dr. Sólyom-Fekete Ferencz Évkönyvünk IV. k. 21. l. Hunyadi János védőlevelét Simon mester részére 1446 július 31-ikéről ld. Wenczel id. m. 122. l.

[4]) Kőrösbányán 1462 deczember 18-án kelt oklevele ugyanott, 92—94. l.

[5]) Ezt Hunyadi János 1451 május elsején kelt okleveléből tudjuk; gróf *Teleki* József: Hunyadiak kora Magyarországon X. k. (Pest, 1853.) 291. l. Ujra kiadva Évkönyvünk id. IV. k. 23. l.

[6]) Csánki id. m. I. k. 722. l.

[7]) Mátyás király Budán, 1464 februárius 22-én kelt oklevele kivonatosan Fábián Gábor: Arad vármegye leírása (Buda, 1835.) 74. l.

[8]) Közölte Zimmermann Évkönyvünk IX. k. 111. l.

[9]) Bertel Miklós offenbányai bíró és társainak 1525 augusztus 24-ike előtti itéletlevelét ld. Fridvalszky János: Minero-logia magni principatus Transilvaniae (Kolozsvár, 1767.) 46. l.

[10]) Budán, 1523 márczius 25-én írt nyugtáját közölte Wenczel id. m. 123. l.

éppen száz esztendeig bírták, 1565-ben János Zsigmond lengyel kegyeltjének, Niezowski Szaniszlónak adományozta[1]), a ki míveltette is, mint előbbi birtokosai.[2]) Magtalan halálával Kőrösbánya aztán visszaszállott a kincstárra és Erdélyország új fejedelme 1573 őszén szintén megújítá kiváltságait, de már azzal a megszorítással, hogy Kőrösbánya, Czebe és Riska lakói arany-, ezüst- és egyébb ásványtermelésüknek nyolczadrészét a fiskusnak adják.[3]) Így folyt itt a bányamívelés az egész fejedelmi korszakban s midőn Erdély elvesztette önállóságát s a Habsburgok hatalmába jutott, I. Lipót nemcsak megerősíté (1701 június 18-án) a város kiváltságlevelét, hanem visszacsatolta terűletéhez az elmúlt időkben a brádiaktól hatalmasúl elfoglalt részeket is és egyúttal heti piaczot s évente négy országos vásárt engedélyezett neki.[4]) Kiváltságaikkal a kőrösbányaiak azonban nem igen birtak s tudtak élni, úgy hogy azok inkább csak papiroson maradtak. Nem bírtak, mivel az erdélyi fejedelmek — nem törődvén a város szabadságával — szorúltságukban sokszor elzálogosították vagy eladományozták. Így pl. Bethlen Gábor 1622-ben Kapy Andrásnak inskribálta 18,000 forintban, 1653-ban pedig a város lakói Sebesi Miklós jobbágyai voltak. Mikor aztán a török öt év múlva Borosjenőt a halmágyi tartomány nagyrészével egész Czebéig elfoglalta, a nemesség elmenekült, úgy hogy mindössze Török Péterről tudjuk, hogy 1658-ban Kőrösbányán adómentes háza volt,[5]) míg albisi Zólyomi Miklós 1662-ben kapott ugyanott nemesi udvarházat.[6]) Mikor pedig Lipót császár Halmá-

[1]) Gróf Kemény József »Transilvania possessionaria« cz. kézirati műve zarándmegyei 11. kötetében, hol azonban nevét hibásan Nosatzki-nak írja; az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában.

[2]) A kőrösbányai aranybányamivelést emliti ezidőből, 1565-ből az olasz Gromo is; az Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde 1855-iki II. k. 21. l.

[3]) A Gyulafejérvárt kelt 1573 szeptember 27-iki oklevél kivonatát ld. Kemény id. művében.

[4]) Kivonata Kemény fenti művében.

[5]) Egyszerű, XVIII. századi följegyzésből; gr. Kemény Sámuel gyűjteményében. (Erd. Nemz. Múzeum.)

[6]) Ezt a zarándmegyei Váka, Kurety, Tresztia és Dupapiatra birtokával együtt 1662 május 30-án kapta Apafi Mihálytól; kivonata Kemény József id. m. hunyadmegyei 10. kötete *Arany* szava alatt.

gyot 1693-ban visszaszerezte, azt a fegyver jogán magáénak tartván, a visszaszállingozó régi birtokosokat a kincstár nem bocsátotta be, hanem a joszágokat a maga hiveinek adományozta. De másfelől nem tudtak, helyesebben nem akartak kiváltságaikkal élni a kőrösbányaiak — önzésből. Hogy t. i. az octalitás fizetését elkerűljék, nem hirdették ki privilegiálisukat, sőt sokadalmakat sem tartottak, hanem a vásárjogot eladták a brádiaknak, melynek vámja katholikus templomukat illette.[1]) Erre a jövedelemre nagy szüksége is volt, mivel papja csak 1763-ban jutott rendes fizetéshez, kapván a kamarai pénztárból a maga részére évi 218, az egyház szükségleteire meg 78 forintot.[2])

A kőrösbányaiak nemtörődését egyébként a város elszegényedése, a lakosság elnép telenedése és a bányamívelés hanyatlása is okozhatta. Hiszen pl. Bethlen idejében mindössze a csertési és topliczai aranybányákban folyt rendszeresebb munka, a többi bányák mívelésére nem is igen akadt vállalkozó, pedig azok a fejedelemtől a legmesszebb menő kedvezményeket kapták. Így pl. a bányász-ember teljes hadmentességet élvezett, illetve maga helyett mást küldhetett harczba, bárhol nyithatott vagy mívelhetett régi bányát, a bányamívelést egy esztendeig szabadon folytathatta s azután is jövedelme egy nyolczadánál egyébb adót nem fizetett.[3]) A bányamívelés Bethlen rendelete után is abban a szellemben folyt az egész XVII-ik századon át, hogy az a maga jószágán mindenkinek szabados legyen.[4]) Csakhogy ez az elv még nem biztosította a bányászat fejlődését, mely rendszeresebb míveléstől és egyöntetű bányaügyi vezetéstől függött; sőt ellenkezőleg, annyira elvadúlt és megromlott, hogy a század végén egészen jelentéktelenné zsugorodott.

Erdély bányaszatának új korszaka a gubernium felállításával kezdődik, mely a közigazgatás és okszerű kormányzás terén

[1]) Egy Mária Terézia idejéből való keletnélküli (de 1746 utáni) hivatalos előterjesztésből; gróf Kemény Sámuel gyűjteményében.

[2]) Az 1763 június 27-én kelt decretum aulicum kivonata gróf Kemény József id. zarándmegyei kötetében.

[3]) Bethlen Gábor Gyulafejérvártt kelt 1615 szeptember 23-iki privilegiumát ld. Wenczel id. m. 435—436. l.

[4]) Ezt az erdélyi rendek 1659 október 7-én törvénybe is iktatták; Erdélyi országgyűlési emlékek XII. k. 403. l.

az eddiginél nagyobb rendet teremtvén, a bányamívelést is új alapokra fektette. Ezt Lipót császár már 1693-iki rendeletével megkezdte, de végleges szervezése 1722-ig váratott magára, midőn III. Károly megbízásából Haan bécsi udvari kamarai tanácsos *Kropf* János Ferencz erdélyi bányafelügyelő társaságában meglátogatván a nevezetesebb telepeket, a bányaügyet egységesen rendezte.[1]) Így aztán az év végén a kőrösbányai bányakerület igazgatása — s vele Riska, Karács és Czebe bányaügye — is kivétetett a nágybányai kormányzóság alól és az erdélyi kamarai directio alá osztatott[2]), melyhez természet szerint is tartozott. Ezt most már rendszeresebb munkaterv alapján irányította megyénkben is a bányamívelést, kivált 1740 tavaszától kezdve, midőn erdélyi bányamesterűl és bányabíróul Károly császár *Haas* Ferencz Xavier Mihályt küldte be, a ki a bányaügyeket hét esztendő óta tanúlmányozta itthon s a külföldön és szakmájában teljesen jártas ember volt. Tapasztalatairól írt kiadatlan nagy hivatalos jelentését három év múlva írta meg s annak alapján az alábbiakban ismerjük meg, mely bányákat mívelték vármegyénk területén s milyen volt állapotuk Mária Terézia uralkodása kezdetén, 1742 végén s a következő év elején.[3])

A Bárza-hegy északi oldalán, Hunyadmegyében fekvő *Nagyalmás* földesurai a Bethlenek, meg Kun László és István. Aranybányászata régi[4], de elhanyagolt. Sok üregén kivül van egy nagy tárnája is, csakhogy mivel az oláh bányászok semmit sem akarnak javítani, a mi javításra szorúl, meglehetősen romladozó.

A Zalatnától délre három órányira eső *Pojána* báró Jósika Mózesé, a Vertis-hegységben. Bányái összeomlottak, romladozók. Tavaly egy németekből és oláhokból álló társaság kibérelt és

[1]) Schmidt Henrik „Sammlung der ungarischen Berggesetze“ cz. nagy műve nyomán Wenczel id. m. 229. l.

[2]) Az 1722 deczember 29-iki rendelet kivonata Kemény József id. zarándmegyei kötetében.

[3]) Haas „Bergmeister und Bergrichter in Siebenbürgen“ e Zalatnán, 1743 márczius 23-án befejezett, aláirt és nemesi gyűrűpecsétjével megerősített német nyelvű, terjedelmes jelentése gróf Kemény József »Chartophilatium Transsilvanicum« cz. műve 613—732. lapján; az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában.

[4]) Az aranybányáik utáni megtagadott dézsma-fizetésért a kincstár 1699-ben beperelte Kun Gáspárt és Barcsai Istvánt; gr. Kemény József hunyadmegyei 10. kötetében.

mívelni kezdett ugyan egy tárnát, de aranya markazittal, ólommal, sőt rézzel kevert s így bányászata, tisztítása költséges, a miért abbahagyták munkájukat.

A Csetrás-hegységben lévő hunyadmegyei *Porkura* a Kászoni-családé. Egyetlen tárnájának tartalma nagyon változó, mert hol igen sok aranyat ad a zúzóba, hol keveset. Termésaranya nincsen, mert markazittal vegyesen fordul elő. Lakói csak akkor bányásznak benne, mikor egyéb dolguk nincsen.

A Csetrás-hegységben Porkurától két órányira fekvő zarándmegyei *Herczegán* földesurai (1662 óta) a család, most báró Naláczy József és báró Barcsay György. Bányamívelése a Rákóczi-forradalom kitörésekor megszünt, de 1716-ban újra megkezdődött s folyt 12 esztendeig.[1]) Ekkor lusta, hanyag lakói abbanhagyták s csak 1736-ban kezdte meg újra egy német társaság. Tulajdonképpen ez sem nyitott új bányát, hanem egy Stainville tábornok idejében mívelt beomlott régi tárnát újított meg, de egy húsz ölnyire tervezett mélyítéssel akarták nagyobbitani, ha a mívükre irigy oláhok meg nem akadályozták volna benne azzal, hogy tárnájukat megrohanták és szerszámaikat belőle kidobálták, a miért ügyük a bányakapitányságra került, miután vele már Zarándmegye törvényhatósága is foglalkozott.

Innen félórányira Füzes felé Zarandmegyében van *Boicza*, mely a gróf Kászoni-családé, a Magura-hegységben. Oláh lakói a kincstártól bérelt bányákat mívelik, ezek közül a legjobb a József-bánya. Zöldes kőben és kvarczban folyó aranytörzse nagy, termelése bő, habár ezüsttel vegyes. Ettől a bányától délre egy másik régi tárnát egy oláh társaság mível ez év óta, ha csak mivelésébe bele nem unnak.

A Malul-hegy keleti oldalán (Hunyadmegyében) van *Füzes*, a Barcsay-családé. Mívelése régi, kivált a hegy északi felén, de abban maradt s csak 1736-ban újította fel ismét Waron Dániel tresztiai bányamester, egy *Sybilla* nevű új tárnát is nyitván,[2]) a Barcsayakkal kötött haszonbérszerződés alapján. Mivel pedig társulata már olvasztót is állított, czélszerű lenne a Boicza, Herczegán, Tresztia, Toplicza és Csertest bányáiból nyert slikket itt kiolvasztani.

A Maros és a dévai vár közelében lévő *Toplicza* szintén a Barcsayaké. Mívelését csak a XVIII-ik században kezdték. Főbányája: a Steinhilberth von Thalheim-vállalaté, három főtárnával. Termése jó, csak vize kevés, a miért mívelése költséges, úgy,

[1]) Ezt gróf Kemény József jegyezte ki hivatalos aktából; zarándmegyei id. XI. kötetében; míg Fridvalszky (id. m. 79. l.) szerint 1724-ben Holzberg bányamester folytatott itt aranybányászatot.

[2]) Egy másik tárnája: Barbara bányaműveit különben új tresztiaiaknak is nevezik, mivel a hegység tulsó felén már Tresztia van; Fridvalszky id. m. 80. l.

hogy gazdája most már felehaszonra adta ki a falusiaknak. Ezenkivül mívelik még a György-, Mihály- és Katalin tárnákat, míg báró Bánffy Farkas itt lévő bányamívelését mult év végén megszüntette, talán azért, hogy a csertési patakon járó zúzóművek elég messzi esnek, egy órányira.[1])

Topliczától keletre két órányira van *Csertés* (Hunyadmegyében) a Bajága nevű gyönyörű hegységben. Lakói egy részt Bánffy Farkas, másrészt Barcsay Ferencz jobbágyai, de nem valamennyien bányászkodnak. Mária-tárnájára tiz év előtt véletlenül bukkantak az oláhok, kik társulattá verődve, nagy költséggel mívelik, mert ércze sok ezüstöt tartalmaz[2]) és sok a bányavize.

A Zalatnához négy órányira fekvő zarándmegyei *Stanizsa* a báró Jósika-családé. Bányái egyike a legjobbaknak, mivel közelükben zúzóművekhez való vizek és dús erdők vannak. Legjövedelmezőbb aranybányái a *Jezuina* és *Dimbul suri* nevű hegyekben találhatók s ha azokat a lakóktól a kincstár megszerezné, pompásan lehetne őket fejleszteni, minthogy a falú oláh lakossága most csak télen s tavaszon míveli őket, mikor mezei munkája szünetel és aranyának finomsága 22 karatnál nagyobb.

Ruda (Zarándban) Csiszár Miklós vice-aranybeváltó tulajdona s a Lazur- és Kulcsár-hegyekben lévő régi aranybányák a legjobbak. Régi zúzóművét most akarja helyreállítani a földesúr saját költségén, a miért három szabad évet nyer. Egyébként jobbágyai szorgalmasan bányászkodnak, mivel nincs földmívelésre alkalmas földjük, ámbár nyáron kevés a bányaművekhez szükséges vizök.[3])

A Rudabánya területével határos *Kristyóron*, a Bárza-hegység keleti lejtőjén szintén sok felhagyott aranybánya van. Ezek Stainville tábornok idejében nagyon virágoztak, de most csak egy zúzóműve működik.[4])

[1]) Az 1743 utáni bányászatáról, melyet Pock József szervezett újonnan, bőven ir Fridvalszky, id. m. 81—83. l.

[2]) Ezért *Glaserz* a neve, de azért oly tartalmas, hogy egy mázsa kő 70 fél-unczia aranyat ad, 1748—49-ben pedig 74.000 Rh. forintot érő termésaranyat találtak itt; Fridvalszky id. m. 84. l.

[3]) Rudán 1789-től kezdve lendült fel a bányászat, midőn „Rudai 12 apostol" néven az összes bányatulajdonosok új társulatot szerveztek, úgy, hogy ötven év múlva — 1837-ben — már 500—600 bányász dolgozott aranybányáiban, 200—300 ember meg a föld szinén, a bánya körül; a kolozsvári „Nemzeti Társalkodó" 1840. évi I. k. 42. l.

[4]) Pár év mulva (1766-ban) Fridvalszky id. m. 78. lapján már tizenkettőről irt és említést tesz Gainel fehér aranybányászatáról is.

Kőrösbányán és *Riskán* teljesen szünetel a bányamívelés, míg *Czebén* és *Karácson* még található néhány bányász.[1])

Az aranybányászat tehát — e hivatalos adatok szerint — nem volt valami fejlett, minek okát Haas bányamester főleg abban találta, hogy a lakosok, vagyis a nemesek jobbágyai alig foglalkozhatnak bányamíveléssel, mert földesuraiknak robotmunkával s mindenféle rendes és rendkivüli taksákkal tartoznak, de különösen terheli őket a katonai beszállásolás és fuvarozás kötelezettsége, meg az, hogy minduntalan fegyverbe hívja őket földesuruk vagy a vármegye; pedig még Stainville tábornok idejében is mentesek voltak a beszállásolástól, a mi kivált azért okozott sok bajt, mert a nyakukra küldött katonák követelők voltak s azt gondolván, hogy ezek a bányászok tele vannak aranynyal, iszonyú módon zsarolták őket.[2]) Hanem azért a lakosok mind bányászoknak adják ki magukat - bitorolva a bányász nevet; mivel így csak három rhénes forintnyi évi adót fizetnek, holott a nem-bányász négyet fizet. Meg aztán sót is Halmágyon kellene venniök, míg a bányász Solymoson kap olcsóbban. Különben Kőrösbánya a hozzátartozó három bányahelylyel évi 300 magyar forint taksát fizetett aranyúl a korcsma, dézsma és szénarétek jogáért a halmágyi provizorátusnak, ámbár azok jövedelmét a kilenczeddel együtt ekkoriban 1600 forintra becsülték, a bányászat octalitását pedig 600 forintra, a mi tehát 4800 forintnyi termelésnek felelne meg.[3]) Féltek is a kőrösbányaiak, hogy most már felemeli a kincstár adójukat s azért 1745 nyarán Koszta Mihályt Bécsbe küldték Mária Teréziához, kérve privilégiumuk megújitását. Csakhogy a dolog nehezen ment az udvari kanczellárián, mert a városi tanács ellen a következő panaszok merültek fel:

1. Hogy a kőrösbányaiak magok tudatlanságok és negligentiájok miatt a privilegiummal élni nem tudnak.

[1]) A hunyadi és zarándmegyei aranybányászatra vonatkozó fenti részleteket Haas id. jelentése 657—728 lapján olvasható hosszadalmas részéből kivonatoltuk, sorrendjét a szerint módositva, a mint a leirt falvak szomszédosak vagy egymáshoz közelebb estek.

[2]) Haas jelentése 660, 661 és 663. l. nyomán. Kőrösbánya tanácsának a katonai beszállásolás alól való mentesitése iránt a XVIII. század elejéről való (Lipót fiához intézett) kérvényének fogalmazványa meg van gr. Kemény Sámuel gyűjteményében.

[3]) A már idézett keletnélküli felterjesztés alapján.

2. A bányászatot in loco nem űzik annak rendi szerint, hanem vagy henyéléssel vagy más keresetekkel elmúlatják.

3. Károsoknak, pereseknek se törvényt, se igazságot annak rendi s módja szerint nem tesznek, tolvajoknak, gyilkosoknak patrocinálnak; paráznákat, káromkodókat, verekedőket meg nem büntetik, birájokat és más előljárójukat meg nem becsülik.

4. Hogy az igazságnak kiszolgáltatásában annál inkább ne szorgalmatoskodhassanak se inspectort, se hites notariust nem tartanak, se tömlöcök a rosszaknak megbüntetésére és rettentésére nincsen.

5. Hogy a bányászság ő Felsége hasznára és a magok javára jórendiben colláltathassék semmi irástudó embereket maguk köriben nem bocsájtanak és nem is engednek letelepedni, és ámbár olyas tanáltatnék közöttük is, azt addig üldözik, míg közzülök kihajtják.

6. Az Istennek félelme legszükségesebb az bányászsághoz, ők pediglen az isteni szolgálatot nem gyakorolják, ünnepeket meg nem szentelnek, egymásnak nem engedelmeskednek, rendtartás éppen közöttük semmi nincsen, melyekért nem is lehet isten-áldása rajtok, azért se magoknak előmenetelek, se ő Felségének haszna nem látszatik.[1])

E súlyos panaszok azonban nem voltak mind igazak s a város névtelen rosszakaróitól származtak. Ámde azért mégis a zarándmegyei Kozma József bécsi udvari referendárius befolyásos közbenjárásának köszönhette Kőrösbánya, hogy az udvar végre ráállott a privilegium jóváhagyására s augusztus közepére már el is készült a kanczellárián.[2]) Hanem ekkor az a sajátságos eset történt, hogy a kőrösbányaiak nem váltották ki s hiába sürgette a királyi taksa megfizetését és irta a város megbizottja: Koller Mihály, hogy e miatt »oda mind becsülete, mind credituma« az udvarnál,[3]) titkos kezek miatt csak nem ment fel a taksa és esztendő telt bele, mire megkaphatták, természetesen abban a formában, a milyenben két előbbi kiváltságlevelük volt.[4]) Mikor aztán (1747 elején) törvény szerint ki akarták hirdettetni Szebenben, a guberniumnál, tiltakozott ellene gróf Gyulay István generális, sőt maga

[1]) Eredetije ugyanott

[2]) Koller Mihály Bécsből, 1745 augusztus hó 20-án Kőrösbánya város tanácsához; gróf Kemény Sámuel gyűjteményében. (Erd. Nemz. Múzeum.)

[3]) Koller 1746 junius 29-iki levele; ugyanott.

[4]) Szövegét nem ismerjük, de ilyennek irja az id. keletnélküli hivatalos felterjesztés.

Zarándvármegye is.[1]) A dolog keresztülvitelét a város így kénytelen volt ügyvédre bizni, a ki nem járt messze az igazságtól, midőn úgy vélekedett az ügyről, hogy ellenzői azért akarják elrontani a privilegiumot, hogy azáltal a város a jobbágyság alá essék és mindenekben a vármegyétől függjön;[2]) mert hisz az a kifogásuk, hogy tartalma jogkörüket sérti, nem állhatott meg és tiltakozásuknak erősséget nem adott. De hát a várost a szegénység is sujtotta. Ezért nem fejlődött s nem tudta még azt sem megvalósítani, a mi valóban előnyére vált. Igy pl. az időközben Gyulafejérvárra áthelyezett bányakapitányság új vezetője, Zechner Gottfried bányamester[3]) és biró ekkoriban megvizsgálván bányáikat, azt tanácsolta, hogy a hasznosabb bányamívelés végett javítsák meg a czebei, karácsi és riskai bányászokkal együttesen az üzemüket hajtó két tavukat és megromlott vizvezetéküket, melyek a nyári szárazságok miatt sokszor nem működhettek. De bizony ehhez a fontos dologhoz is csak úgy foghattak három esztendő múlva, hogy a kincstár adott nekik reá kamat nélküli megfelelő kölcsönt.[4])

Nem szólt Haas hivatalos jelentése Tresztia aranytermeléséről, holott az is hatáskörébe tartozott. Ezt a falút 1662-ben Zólyomi Miklós kapta Apafitól, de már tíz év múlva Kapy Györgyé, Hunyad- és Zaránd vármegyék főispánjáé, a ki aranybányát nyitott és szabad mívelését a fejedelem neki oly kiváltsággal biztosította,

[1]) A privilegium 1747 februárius 6-án történt publikácziója ellen Gyulai nevében légeni Néma Márton, 8-án pedig Zarándmegye nevében országgyűlési két követe: sarkadi Tűri László és Jászai Mihály tiltakozott: in quantum iuribus et iurisdictioni consuetudinibusque dicti comitatus praefatae privilegiales derogare possent et derogant. (Eredeti feljegyzés gr. Kemény József gyűjteményében.)

[2]) Tolnai János Kőrösbánya város tanácsának Meggyesről, 1747 deczember 14-ikéről; ugyanott.

[3]) Zechner és társa: Amhof Jakab bányapraefectus átirata Kőrösbánya város tanácsához, Gyulafehérvárról, 1746 augusztus 27-ikéről; gr. Kemény Sámuel gyűjteményében.

[4]) Kőrösbánya s a hozzátartozó három bányászközség szerződése a kincstárral, Illyén, 1749 május 27-én kötve; egyszerű másolata gr. Kemény Sámuel gyűjteményében.

hogy még a fiskusra eső tizedet sem kell fizetnie.[1]) E jogába Kapyt törvény szerint is beiktatták,[2]) de kiváltságát a fejedelem csupán családjára nézve tartotta érvényesnek, mert midőn a bányát Kapy vejére, marosnémeti Gyulay Ferenczre hagyta s jövedelme után adót nem fizetett, szigorú levélben intette, hogy tartsa magát a porarany termelésében az országos törvények rendeléséhez.[3]) Gyulay azonban — a Kapyak kiváltságára hívatkozva — nem engedelmeskedett, mire az elmaradt tízedfizetés miatt a kincstár 1699-ben perbe fogta.[4]) Csakhogy ekkor már Tresztia tulajdonképpen nem is volt övé, hanem zálogjogon Branková Konsztandin havasalföldi vajdáé, a mi úgy történt, hogy az Erdélyből kiűzött Tököly Imrével, 1690 nyarán Gyulay (s utána felesége) is kimenekűlt Havasalföldébe s ottani szorúltságukban többször kölcsönt vett a vajdától, mikor azonban atyjuk halála után fiai a kölcsönt visszaakarták fizetni a vajda megbízottjának, az a kötelezvényeket (1712 deczember 8-ikán) ravaszúl Stainville tábornoknak adta el.[5]) Így jutott a tresztiai aranybánya másodszor is idegen kézre, ámbár olyan ember kezére, a ki alaposan értett a bányászathoz, sőt azt nagy előszeretettel mívelte. Nem is adta vissza haláláig a bányát jogos ősi birtokosainak s hogy nyugodtabban bírhassa, 1720-ban a császári udvari kamara részere foglalta el.[6]) Hiába tiltakozott hatalmaskodása ellen gróf Gyulay István ezredes és jelentette — szépítve — a bécsi kamarának, hogy jószága tévedésből jutott Stainville kezére, bizony tizennégy esztendeig járta

[1]) Apafi 1672 július 24-én kelt privilegiumát ld. »A Magyar Történelmi Társulat 1887. évi július 24—27-iki vidéki kirándulása Déva városába és Hunyadvármegyébe“ cz. m. (Budapest, 1887.) 54. l.

[2]) Sajátosképpen csak három év múlva, 1675 februárius 1-én ; ugyanott.

[3]) Apafi 1682 deczember 6-iki intő levelében (a M. Tört. Társulat id. füzete 58. l.) még a törvényt is idézi ekként: Appr. Const. partii 2. tit. 16. articulus 4.

[4]) Gróf Kemény József adata, id. zarándmegyei kötetében.

[5]) Az ügy 1691—1732 közti iratait ld. a gróf Gyulay—Kúun család levéltárában ; Erdélyi Nemzeti Múzeum.

[6]) Egykorú adat, gróf Kemény József id. zarándmegyei kötetében.

az udvari hivatalokat s költött, fáradt, míg visszaadták családjának;[1]) miután bányáit 1730-ban a kincstár évi 1500 forintért s azzal a kikötéssel adta bérbe, hogy aranyának nehezékét 2 frt 30 krajczáron váltja be bérlőitől.[2]) Aranya finomságát a körmöczbányaiéval mérték össze, termésaranya is gyakori volt s midőn a Gyulayak 1764-ben Baumann bányász által főtárnát nyittattak benne,[3]) hirtelen lendületnek indult. Ötre szaporodott tárnái közül kettő azonban 1848-ban beomlott, de telérei nagyon le vannak fejtve, úgy hogy ma mindössze tiz munkást foglalkoztat.[4])

Hosdáton (Hunyadmegyében) Apáczai Mihály harmadmagával 1747-ben nyitott aranybányát, de munkájukban báró Haller György megakadályozta.[5])

Nem esett szó eddigi előadásunk folyamán a nagyági — vagy miként eleinte mondták: szekerembi — aranytermelésről sem. Ennek az az oka, hogy Nagyágon az első tárnát csupán 1747 április 6-án nyitották meg, miután aranykövét — lidérczt űzet űzve — egy oláh paraszt, Ormingyán János (a Barcsayak kanásza) fedezte fel, a miért arczképe még a múlt század elején is ott díszlett a bányahivatal főtermében[6].) Bányamívelését mindjárt a bécsi udvar vette kezébe[7]) s folytatta oly szorgalommal, hogy húsz év múlva már hat tárnája volt[8]) s ez idő alatt közel négy millió forint értékű aranyat és ezüstöt eredményezett. S bár az összes költség havonta

[1]) Ezt a bécsi udvari kamara 1732 februárius 18-iki leírata rendelte el (a gróf Gyulay—Kúun család levéltárában); de azért fia: gróf Gyulay Ferencz tábornok emlékiratából (az Abafi-féle Hazánk 1886. évf. 405. l.) az tűnik ki, hogy végleg csak két esztendő múlva kapta vissza mintegy jutalmúl, hogy a parmai ütközetben (1734 június 29-én) vitézűl harczolt és meg is sebesűlt.

[2]) Ezek voltak: Csiszár Miklós és Szakács Mihály; gróf Kemény József id. zarándmegyei kötetében.

[3]) Fridvalszky id. m. 80—81. l.

[4]) Weisz nyomán, id. h.

[5]) Hivatalos irat nyomán gróf Kemény József id. hunyadmegyei 10. kötetében.

[6]) Stuetz András: Physikalisch-mineralogische Beschreibung des Gold- und Silbergewerkes zu Szekerembe bei Nagyág in Siebenbürgen (Bécs, 1803.) 55. l.

[7]) Weisz (id. m. 118. l.) szerint a bánya kezelését első tulajdonosa: Born gyulafejérvári tűzérkapitány özvegye 1748-ban ruházta a kincstárra.

[8]) Téglás Gábor nyomán, a Hunyadi-Album (Budapest, 1878.) 24. l. Főbb tárnái 1767-ig: a Jakab-, Mária- és Bernát-bánya; Fridvalszky id. m. 85. l.

10,000 forintra rugott, a tulajdonosoknak kiosztott tiszta jövedelem még rossz hónapban is kitett 8—10 ezer forintot.[1]) Persze ez az üzemköltség, a XVIII-ik század kezdetleges gépei és választó módja mellett még igen nagy volt, mert pl. az 1802-ik év nyers-aranytermelése — a kohómunka költségeit leszámítva — 217,812 forintra és 55¼ krajczárra emelkedett, de ennek több, mint ¾ részét felemésztette a bányamívelés, úgy hogy tiszta haszonként csupán 43,337 frt 31¼ kr. maradt meg.[2])

A mívelés fejlődésével 1824 tavaszán főtárnát (Erbstolle) nyitottak a több mint 70 ölnyire mélyitett bánya vizének és meddő kövének könnyebb és olcsóbb elvezetésére, kihozatalára, mely 1832 végére elkészült s hazai nevezetességre tett szert azáltal, hogy benne 600 ölnyi hosszú vasútat fektettek le s az egész tárnát kőkoczkákkal rakták ki.[3]) Az így fejlesztett bánya hivatalos adatok nyomán 1748-tól 1830 végéig 90,199 márka 8⅛ lat aranyat, ezüstöt váltott be, melyért lefizetvén a kohó és pénzverőház költségét és a köteles tizedet, kapott 12,255.630 forintot s 40½ krajczárt, a miből levonván a bányamívelésre eső 8,793.614 forint 1½ krajczárt, volt tiszta haszna 3,462.016 forint 39¼ krajczár. Ennek következtében a község is úgy fellendült, hogy lakossága ekkor már 2087 lélekszámra rugott s az 1777-ben épített két katholikus fakápolna helyére kőtemplomok jutottak s azonkivül 1782-ben épült a görög-keletiek, 1799-ben meg a görög-katholikusok temploma.[4])

A XIX-ik század első éveiből Csertesdről is érdekes leirásunk van. E szerint a Bajága-hegység Koránda nevű lejtőjén a völgyből fel a csúcsig mintegy 125 ölnyi magasságig az egész úgy

[1]) Báró Born Inigo Nagyágról, 1770 július 2-án írt levelében; Szamota István fordítása nyomán Évkönyvünk XII. k. 154. l. Nagyágról irt czikkében Révai Károly nagyági bányász-tagtársunk is azt mondja, hogy az aranytermelés jövedelme 1748-ban 22,630 K. volt s már 1756-ban 551,182 K. 1757-ben megint 412,318 K. lett s a XVIII-ik század végeig évenkint 60—200,000 K. közt váltakozott; *Erdélyi Muzeum* 1907. évf 227. l.

[2]) A Pressburger Zeitung 1803-iki évf. 62. l. nyomán Marienburg Lukács József: Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen (Nagyszeben, 1813.) I. k. 35. l.

[3]) Ismertette Szekerembányáról F. Kovács Antal a kolozsvári „Nemzeti Társalkodó" 1832. évi I. k. 264. l. és az 1833. évi 81—83. l.

[4]) F. Kovács Antal adatai a „Nemzeti Társalkodó" 1832. évi I. k. 259—260. l.

át van lyukasztva, mintha vakondokok járták volna keresztül-kasúl. A község lakói meg is adták vigyázatlanságuk és kapzsiságuk árát, mert 1784-ben akkora darab hegy szakadt reájuk, hogy 76 házat temetett maga alá. Hanem azért vigan tovább folyt a munka, negyven malom törte, zúzta a hegyről lefejtett szürke mészpát és piszkos fehér quarz-törmeléket s a kalapácsok szünetlen zaja, a lefolyó víz csobogása, a vízi-kerekek és tolókocsik lármája s a sürgölödő bányászok tevékenysége oly élénkséget varázsolt e helyre, melyet látni, hallani kellett, hogy az ember magának helyes képet alkothasson róla.[1])

A termelt arany beváltása Brádon folyt, a királyi kamara aranybeváltó hivatalában, mely évente több mint 1200 márka tiszta aranyért 230.000 forintot fizetett ki.[2]) Egy 1837-iki leirása szerint azonban Brád csunya kis falu, melynek »utczája, piacza sáros, seppedékes s a piaczot megundokitják a sok rendetlen, ocsmány szalmás kunyhók«. Mindössze egy kis boltja és két apró sóárulása képviseli kereskedelmét, mely csak csütörtöki heti és hat országos vásárán élénkül meg kissé. A Kőrös vizén új fahid vezet a stompok s a fűrészmalom felé, hol a brádi urak udvarházai láthatók, meg a reformátusok kőfallal kerített temploma és »egy alkalmas szép« oláh templom. Ez a leirás zarándi ember, Kerekes Mihály tollából való;[3]) de azért a kis faluban élénk élet folyt s nemcsak azokról a Teréz-napi báljairól volt híres, melyeket itt B. . . . M. . . . zarándmegyei táblabiró és rudai bányaigazgató neje tiszteletére évenként rendezett, hanem minden nemes ügyért hevülő, »magyarhoni szokás« szerint élő s vendégszerető értelmiségéért is; annyira, hogy egy nem megyebeli, 1846-iki tudósítását e jelentős szavakkal fejezte be: »Nincs tán Erdélyben több megye, mely minden jó intézeteket kisebb ellenszegüléssel elfogadna s közczélokra készebben ajánlana, adakozna«.[4]) Erről tanuskodik például, hogy a megye 1843 április 1-én nyilvános iskolát nyit Brádon, melyben

[1]) Marienburg nyomán, id. m. II. k. 43—45. l.

[2]) A pontosabb számadatokat ld. Kozma Pál: Zarándvármegye földirati, statisztikai és történeti leirása (Kolozsvár, 1848.) 82. l.

[3]) A „Nemzeti Társalkodó" 1840-iki I. k. 42. lapjáról, a 179. lapon olvasható helyreigazitások felhasználásával.

[4]) Alváry 1846 október 26-án Brádról irt levele alapján; a kolozsvári „Mult és Jelen" 1846, évf. 123—124. l.

egy magyar és román tanító csakhamar 74 fiút és 11 leányt oktat s hogy felkarolják az ipar-védegylet és kisdedóvó ügyét. De nemes gondolkozásmódjukat jellemzi különösen az, hogy a megyei rendek, 1844 augusztus 19-én tartott közgyűlésükön: a megyében megtelepedett birtoktalan nemességet s a táblabiróságra felvett tisztesbb rendűeket is szavazati joggal ruházták fel.[1])

A rudai aranybányának egyébként 1858-ban már 105 munkása volt, Brádon pedig gróf Tholdalagi Győzőé a legszebb udvarház, olyan, melyben erdélyi látogatása alkalmával 1856 október 13-ikán Albrecht főherczeget is vendégéül láthatta, esti szerenádra a rudai bányászokat is felvonultatván mécseseikkel ablaka előtt.[2])

II.

Az arany mellett Hunyadmegye legfontosabb bányászati ága a vasbányászat. Története ennek is a rómaiak korába nyúlik vissza. De míg róla eddigelé csupán a századok folyamán begyepesedett salakdombok, a gyalári bányák Policzer nevű ürege bejáratában talált római mécses[3]) és nehány vascsákány tanuskodott, napjainkban Teleken előkerült egy majdnem másfél méter magas emlékoszlop, melynek felirata szerint ott Caracalla császár idejében (tehát Kr. u. 211—227 közt) Gaurianus és Lotericus bérelte és folytatta a vastermelést.[4]) Hogy ez a munka a rómaiak letünte után sem szünetelt, az természetes, de bizonyitja a gyalári porhanyós vaskőben előforduló sok üreg és horpadás, meg a Cassi-völgyi fujtatós olvasztókemencze is, melynek keletkezését bányászemberek a IX. századba helyezik.[5]) Irott, okleveles nyoma is elég korán — 1509 elején — feltünik, midőn a vajdahunyadi vár ura, György brandenburgi őrgróf a Bircz területén s a Fejérviz közelében fekvő *Tulia* nevű helyet sok évi hűséges és vérehullatásával is tanusitott önfeláldozó szolgálatáért enyingi Török Gáspárnak

[1]) Kozma Pál szavaival, id. m. 52. és 67. l.

[2]) Brádról irt 1858 október 14-iki tudósítás szerint mely megjegyzi, hogy a főherczeg 8½ óra alatt ért Zalatnán és Abrudbányán át előző este Brádra, honnan másnap reggel útazott tovább Kőrösbányára; a *Növilág* 1858. évf. 698. l.

[3]) Márkup Ferencz, Évkönyvünk VIII. k. 22. l.

[4]) Ismertette és képben is bemutatta Kolozsvári Imre Évkönyvünk 1906-iki XVI. k. 230—238. l.

[5]) Rajza és rövid ismertetése megjelent Latinák Gyula főmérnök »A vajdahunyadi magy. kir. vasgyár és tartozékai« cz. m. (Budapest, 1906.) 8. l.

és két testvérének örökösödési joggal adományozta, hogy az ott elterülő hegyen és erdőben új vasbányát nyisson; de kikötötte, hogy bár Török Gáspártól a bánya jövedelméből semmit sem kiván, halála után testvérei és utódai hetenként egy forintot fizessenek neki vagy a hunyadi vár uradalmának.[1]) Ekként jutott vármegyénkbe a Török-család, melynek volt rá gondja, hogy a nevezetes adományhoz királyi hozzájárulást is szerezzen s azt minden új királylyal, illetve erdélyi fejedelemmel elismertesse.[2]) Egyik ilyen aktából, II. Lajos király 1526-iki jóváhagyó oklevele szövegéből az is kitűnik, hogy a kapott tuliai hely tulajdonképpen egy felhagyott bánya volt,[3]) vagyis, hogy a vasbányászat itt már korábban is folyt.

A brandenburgi őrgróf halálával 1515-ben maga a vajdahunyadi vár és uradalma is a Török-család kezére jutott, úgy hogy mikor János 1584 tavaszán — ősei példáját követve — Báthory Zsigmondtól is új adománylevelet kért reá, a váron és

[1]) A Lippán 1509 február 14-ikén (Bálint püspök és vértanú ünnepén) kelt oklevél vonatkozó szavai szerint: Georgius Dei gratia marchio Brandenburgiensis... Casparo Therek, ac per eum Nicolao et Naan similiter Therek fratribus eiusdem carnalibus haeredibusque et posteritatibus eorundem universis quendam locum Thulya vocatum, in pertinentiis castri nostri Hunyad, prope quamdam aquam Feyerwyz nuncupatam, in territorio possessionis nostrae Byrcz in comitatu Hunyadiensi existentis habitum, ad erigendam de novoque construendam in eodem loco unam ferri fodinam dedimus, donavimus et contulimus, ita ut idem Caspar Therek et sui haeredes in eodem monte et silva mineram ferri ad dictam fodinam, prout necessitas expostulaverit, portari facere possint et valeant... tali tamen conditione, ut idem Caspar Therek unacum fratribus eiusdem supranominatis vivente eodem Caspar nullam solutionem neque nobis, neque ad praedictum castrum nostrum Hunyad de dicta fodina dare et solvere tenebunt, post mortem vero supranominati Caspar Therek fratres sui praedicti, aut eorum haeredes universi semper cum in eadem fodina labores exercentur, successu temporis singulis septimanis nobis aut ad castrum nostrum Hunyad unum florenum hungaricalem solvere tenebuntur. (Gróf Kemény József *Diplomatarium Transilvanicum* cz. kézirati műve IV. k. 139. l. az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában.)

[2]) Igy szerzett pl. Therek Gáspár *György* brandenburgi őrgróftól nova donatiót birtokára 1518 pünkösd napján, a mit azután II. Lajos király elismert és megerősitett Budán, 1526 május 31-ikén (Urnapján) kelt adománylevelében. (Ugyanott 217—222. l. Néhány sorát más forrásból idézi Schmidt is id. m. 25. l.)

[3]) Ez oklevél vonatkozó szavai igy hangzanak: quandam fodinam ferri desertam et locum mineralem Thulya vocatum.

Hunyad- meg Hátszeg városain kivül 33 hunyadmegyei falu tartozott hozzá,[1]) a mivel vármegyénk leggazdagabb s így legtekintélyesebb családjává vált. Utolsó férfitagja, Török István azonban 1605 elején Bethlen Gábornak zálogositotta el s habár halála után nővérére, a hirhedt, szép Török Katára szállott, elhunytakor a már fejedelem Bethlen a nagy uradalmat kincstári birtokká tette.[2]) Igy volt ez 1620 tavaszáig, midőn a fejedelem külföldön járt unokaöcscsének, a tanult ifjabb Bethlen Istvánnak adományozta vasbányáival együtt.[3]) Saját és öcscse gyermektelen halálával a még inkább megnövekedett hunyadi uradalmat nővére, Bethlen Kata örökölte s mikor ennek ura, a hűtlenségbe esett és fogságban meghalt albisi Zólyomi Dávid 1651-ben meghalt, özvegye újra a hunyadi várba jött, hol még tizenöt esztendeig élt, a várkastély bővitésével és urától elkobzott jószágai visszaszerzésével foglalkozván. Róla az egész uradalom nyugtalan vérű fiára, Zólyomi Miklósra és Mária húgára szállott.[4]) Ám mintegy előre sejtve a bonyodalmakat nagynénjének (Gyulafi Máriának) ura, késmárki gróf Thököly István 1667 újévekor kiegyezett vele, Máriával (Barkóczi Sándornéval) s így biztositotta fia, Thököly Imre és három leánya részére,[5]) kik aztán itt is nevelkedtek vagy legalább tartózkodtak éveken át.

Az eddig általánosságban emlegetett vasbányák ezek voltak: *Ploszka,* a Govásdia vizén; *Új hámor,* (régen Asszony-hámora) a Cserna vizén; *Toplicza,* az Egregy vizén; *Nádráb,* a hasonnevű vizen és *Limpért,* vizéről nevezve,[6]) mely a legújabb és 1625-ben keletkezett;[7]) a Cserna mentén működő kincstári *Csernabánya,* mely a dévai számtartó gondozása alá tartozott s végül a Barcsay-

[1]) Báthory Zsigmond Gyulafejérvártt 1584 márczius 1-én kelt adománylevelét ld. Schmidt id. m. 97—99. l.

[2]) Ugyanott, 29—31. l.

[3]) Kaján 1620 márczius 3-ikán kelt adománylevele gróf Kemény József „Diplomatarium Transilvanicum" cz. m. VII. k. 277—283. l. Hiányos kiadása Schmidt id. m. 99—103. l.

[4]) Schmidt id. m. 34—36. l.

[5]) Ebesfalván 1667 január 2-ikán kelt egyezséglevelük megjelent az Erdélyi országgyülési emlékek 14. k. 208—210. l.

[6]) Alább idézett 1685-iki leltárukból.

[7]) Kenderesi Ferencz közlése a *Tudományos Gyüjtemény* 1830-iki V. füzete 46. l.

család *ohábai* hámora, melyhez — fejedelmi engedélylyel — Gyalár és Telek határából hordták a vaskövet.[1])

Kis üzemű bányák és műhelyek voltak ezek, de teljesen kielégitők a XVII—XVIII-ik századok egyszerűbb életét, kicsi iparát és szükségletét tekintve.[2]) Reánk maradt pl. a csernabányai hámor 1668-ik évi számadása s belőle látjuk, hogy hetenként hat mázsa vasat termelt; kétszer annyit, mikor új kemenczéje új fúvóival elkészült. Igaz, hogy télen a nagy hideg miatt 15 hétig nem járt a bánya, nyáron pedig, míg a takaritás folyt, hat hétre bezárták, meg aztán az árviz is elszakasztotta a gátat;[3]) de azért termelése mégis csekély, ha számba vesszük, hogy előállitásában hányan sürgölődtek: egy sáfár, egy kohómester, két verőmester, egy kővágó, három kőfaragó, két kőhordó, négy szénégető, egy forrasztó, meg egy szolgáló czigány.[4]) Tudnunk kell azonban, hogy a mi szerszám, patkó és vasedény kellett a gyulafejérvári udvarban és egyebütt a fejedelem jószágaiban, az mind itt készült.[5]) A csináltatás árát a mesterek nem pénzben, hanem vasban kapták. Igy pl. 4 nagy (öreg) lábos serpenyő, 3 nagy rostély, 18 fedő, 4 nagy nyárs, 2 vasrosta, 4 lészűrő, 8 vaskanál, 7 (pecsenyesütő) vasmacska, 4 lapát, 4 horog készitéséért — a mire több, mint 4 mázsa vas ment fel — dévai Pilcz Márton

[1]) Apafi fejedelem Barcsay Ábrahámnak és utódainak fogarasi várában 1685 május 31-én erre vonatkozólag adott kiváltság-levelét (hibásan) közölte Márkup, Évkönyvünk VIII. k. 23—24. l. Érdekes, hogy a Barcsay-család e szolgalmi jogát a kincstár csak 1872-ben vásárolta meg.

[2]) Hogy Vajdahunyadon vasbányák voltak, azt az Erdélyben járt Fröhlich Dávid is emliti 1639-ben megjelent földrajzában (*Földrajzi Közlemények* 1907. évf. 67. lapján) s annál különösebb, hogy Naprági Demeter erdélyi választott püspök Erdélyről irt 1602-iki emlékiratában (az Erdélyi országgyülési emlekek 5. k. 170. l.) csupán a belényési s a székely (csiki) vasbányákat sorolja fel, holott négy esztendőt töltött Erdélyben s hallhatott róluk, mikor az oklevelekben is előfordúlnak!

[3]) Értekezésünk függelékében egész terjedelmében közölt becses, kiadatlan kimutatás szerint.

[4]) Egy 1692-iki kimutatás szerint, melyet függelékül III. sz. a. közlünk.

[5]) Igy pl. Pilcz Márton csernabányai hámorostól Bornemisza Anna fejedelemasszony 1669 január 3-ikán négy mázsa vasat rendel a dévai hajókra, 1670 június 21-ikén meg Radnótra kér tőle 70—80 mázsát; Beke Antal: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt (Budapest, 1889.) 1874 és 1908. sz. a.

számtartó $1^1/_2$ mázsa vasat adott; máskor meg egy vasolvasztó kemencze rakásáért a kőművesnek $^3/_4$ mázsát, két új fúvó csinálásáért $2^1/_2$ mázsát. Sovány bér, ha látjuk, hogy egy mázsa vas ára 5 frt volt; de mégis érthető és elegendő, ha azt olvassuk, hogy ezen az öt forinton éppen száz sing nyereg alá való vastag vásznat lehetett kapni, s hogy egy lovat 3 mázsa vasért, vagyis 15 forinton árultak. De, ha ez olcsó is, annál drágább volt teleltetése, mert egy kalongya szénáért gyakran egy mázsa vasat kellett adni, holott a számtartó — azaz a bányák és hámorok igazgatójának — egész évi fizetése 28 mázsa vas volt, vagyis pénzben kifejezve 130 forint. A mi ezenkivül konyhájára s háztájára kellett, azt a dézmajövedelemből tartotta magának évi konvenciója szerint vissza, sőt, mikor a bánya nem járt — majdnem félesztendeig — a mesterek is hetenként egy-egy véka búzát kaptak belőle.[1])

A férfiúvá nőtt Thököly Imre 1673 tavaszán jutott a hunyadi uradalom tényleges birtokába[2]) és tizenkét évig élvezte nővéreivel jelentős jövedelmét, midőn a törökkel való szövetkezés, meg az Apafi Mihály fejedelem ellen irányuló szervezkedés gyanúja miatt nótázták s a fogarasi országgyűlés végzése folytán egyébb erdélyi jószágaival a hunyadmegyeieket is elvesztette[3]) – jogtalanul s főleg ellenfeleinek aknamunkája következtében.

Kezében az itélettel borosjenei *Hegyesi* István erdélyi fiskálium-direktor 1685 április 11-ikén érkezett Demjén Mózes és Maróthi György táblai nótóriusok társaságában Vajdahunyadra, hogy Thököly ingó- és ingatlan jószágait a fejedelmi kincstár részére lefoglalja és átvegye. Három hétnél tovább tartott, míg mindent apróra összeirtak, megmázsáltak és jegyzékbe foglaltak. Ennek tanusága szerint a vár *Vasas* házában 581 mázsa pánt- és rúdvasat találtak, a miből stamnak, stampnak való vas 31, malomnak való perpencze 3, malomkerék és gerendely végébe való csap 6,

[1]) Az I. sz. a. közölt 1668-iki számadás adatai nyomán.

[2]) Apafi Mihály Radnóton kelt 1673 június 16-iki iktató parancsát ld. Schmidt id. m. 105—108. l.

[3]) Ezt a végzést a Fogarasban tanácskozó országgyűlés táblája 1685 márczius 17-én mondta ki, melynek tárgyalását részletesen *Szabó* Károly ismertette a hütlenségi pör iratai alapján a *Századok* 1869. évf. 209—231. lapján, kimutatván, hogy Thökölyt ártatlanul és részrehajló módon, nagy ellenfele, Teleki Mihály befolyása alatt itélték el.

lapos vas 22 volt, vastöredék meg 9 mázsányi. Mindezt a vasmérő mázsás komponával állapitották meg, melynek még ötven fontos mérték-vasai is voltak.[1]) Mikor a várral s a hozzátartó majorházzal és három malommal végeztek, a vaskő-bányát és hámorokat vették számba. Ilyen öt volt: *Ploszka*, *Új hámor*, *Toplicza*, *Nádráb* és *Limpért*.[2]) Ugylátszik valamennyi egyforma nagyságú és üzemű, mivel mindegyiknek 2 kőfutató kemenczéje, 6 fuvója, 1 verő-gerendelye, 2 vasválasztó kemenczéje és 14 koh- és szénhordó lova van.[3]) E bányák évi termelése mintegy 1600 mázsa és 140 darab *lapos* (szántó) *vas* volt, vagyis valami 8000 frt, még mindig kétszer annyi, mint a mi az uradalom egyébb jövedelmeiből, a földek, rétek, erdők és korcsmák béréből befolyt.[4])

E bányák mívelése ezentúl — a fejedelmi számtartóság alatt — is a régi módon folyt, sőt tán még lanyhábban, mivel 1688 őszén már csak 55 lovat találtak bennök[5]) és 737 mázsáról való számadást. De azért így is 9000 forinton felül jövedelmeztek,

[1]) Hegyesi id. inventariumából; az Erdélyi Nemzeti Múzeum báró Bornemisza-levéltárában.

[2]) Érdekes korjellemző jelenség, hogy az itélet végrehajtásakor a hunyadi uradalmat négy részre osztván, csupán a Thököly Imre részét foglalták le a kincstár számára, a többi részeket pedig a törvényes formák megóvásával három nővérének hagyták, kiket azután a fejedelem pénzzel kártalanitott. Ekként pl. a bányák közül *Limpert* minden szerszámával s a hozzá szolgáló Cserbely és Gauszdiora falukkal és kaszálóikkal a fejedelemnek; *Ploszka* minden szerszámával s a hozzá szolgáló Telek, Juba és Aranyos falukkal és kaszálóikkal Thököly Katalinnak; *Toplicza* minden szerszámával s a hozzá szolgáló Goles és Valár falukkal és kaszálóival Thököly Máriának; *Új bánya* minden szerszámával s a hozzá szolgáló Ruda, Erdőháti-Plop, Pojnicza Vojne, Bunyila és Murár falukkal és kaszálóikkal Thököly Évának jutott osztályrészül; *Nádráb* pedig a hozzá szolgáló Cserisor, Paklisa, Lelesz és Aluny falukkal s a hozzá tartozó kaszálókkal, valamint a nevezett vasbányákhoz fát, szenet és kőanyagot szolgáltató erdőkkel és hegyekkel, mint szintén Gyalár falu is, melyből a bányákhoz szükséges tisztek és szolgák szoktak alkalmaztatni, az ott épitett malommal együtt a felsorolt négy fél köz- és egyenlő részeül s használatára hagyatott. (Szabó Károly nyomán, a *Századok* id. 1869. évf. 219. l.)

[3]) Részletes leltárukat II. sz. a. közöljük.

[4]) Ezidőbeli keletnélküli jegyzékből, mely az öt *vasbánya* évi jövedelmét 1620 mázsával per fl. 4 d. 50 számitva 7290 forintra, a 140 drb. lapos vasét 70 denárjával 98 forintra; az egész uradalom jövedelmét pedig 12552 frt 80 dénárra teszi; az id. Bornemisza-levéltár III. fasc. 21. sz. a

[5]) Ezek közül a tavaszi hámorok indulására 33 lovat vettek 450 frt 30 denáron.

a miből ötezeret a fejedelem tárházába vittek, a többit meg a bányák kezelése, a gazdaság s kivált a várbeli 50 főnyi őrség emésztett fel.[1]) Rendszeresebb mívelés indúlt meg azonban két esztendő múlva, mikor Apafi halálával fiára, a Bécsbe édesgetett szerencsétlen II. Apafi Mihály herczegre szállott a vajdahunyadi uradalom, azáltal, hogy olyan ügybuzgó prefektusai kezelték, a milyen Tarpay N. Mojzes és utána Récsey István volt. E rendszeresebb mívelést megkivánta az is, hogy a beállott osztrák uralom s a Rákóczi-forradalom ideje alatt a sok hadakozás miatt a várhoz tartozó jószág s maga Hunyadvárosa a gazdasági élet pangása folytán annyira elpusztult, hogy midőn a hunyadi számtartó, Bucsi Miklós hivatalát elfoglalta, a várban s körülötte semmi olyas ingó jószágot nem talált, a mit jegyzékbe vehetett volna. Beruházásokra kél el ekként éveken át a hunyadi dominium jövedelme, úgy hogy 1709-ben a bányák közül is csupán négy működött 45 lóval, de év végére abból is 13 pusztúlt el. Így őszi termelésük is mindössze 412 mázsányi volt, de mivel a vas ára ekkor már 6 frt 30 denárra hágott, jobban tudták értékesíteni.[2]) A bányákban lévő vas-eszközök javítgatása mellett a kovácsmesterek főleg lécz- és zsendelyszeget gyártottak sokat, valami 62 ezeret, továbbá 66 lapos szántó vasat. Mikor pedig a hámorok a fagy és nagy víz miatt állottak, a kővágók követ vágtak a kőlyukban s mindenik mellől 2—2 *portátor* hordta a kivágott követ a hámorra; a miért 9 ilyen munkás heti búzafizetése két köblöt s egy fontot tett ki, míg a kővágók hetenként $3^1/_3$ font olvasztatlan fagygyút kaptak szerszámuk kenéséhez, ellenben a fúvók kenésére hájat használtak.[3])

[1]) Ezt a Vajdahunyadon 1688 november 1-én kelt számadás ekként részletezi: Német káplárnak és dobosnak fl. 60.—, két pattantyusoknak eddigelé fl. 90.—, 4 tizedeseknek fl. 112.—, 41 darabontoknak fl. 946.— (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum gróf Kemény József-gyűjteményében.) Az őrség Vajdahunyadon kelt 1687 deczember 30-iki esküje és névsora megjelent az Erdélyi országgyűlési emlékek 19. k. 286/8. l.

[2]) Thököly idejében Boján Jován hordta a vasat sokadalmakra, a miért félesztendőnként $2^1/_2$ mázsa vasat meg egy pár csizmát kapott; 1676-iki conventiója Arányi id. m. 72. l.

[3]) Bucsi Miklós számtartónak a vajdahunyadi várban 1709 deczember 20-ikán kelt számadása nyomán; eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeum gróf Kemény József-gyűjteményében.

Ezidőből rendtartása is van a csernabányai hámornak. Az 1710 május 5-ikén Szebenben kelt és rétyi Antos Máté vajdahunyadi udvarbirónak szóló útasítás 14 pontban szabályozza az üzemet, elrendelvén, hogy: 1) a bányatiszteket a herczeg, illetve prefektusának tudtán kivül ne változtassa; 2) a hámor szükségére való erdőt »derék dolognak idején« ne vágassa, egy-egy jobbágy pedig hetenként öt öl fát vágjon és állitson fel; 3) minden öl fából egy tereh szén teljen ki s 4) »mivelhogy a szén lelke az vasfútatásnak«, vigyázzon, hogy egy-egy sustra 125 tereh szénnél több ne pazarlódjék; 5) minden fúvásra adasson 12 tekenő követ, egy sustnak kiverésére pedig a verőmesternek 3 mérték szenet; 6—7) a kővágók és szénégetők dolgukat hűséges szorgalmatossággal végezzék; 8) a vizfúvókhoz, kemenczéhez s a vasfútatáshoz szükséges eszközökre vigyázzon; 9) legyen gondja, hogy hetenként egy sust vas kerüljön ki a hámorból, mely áll 12 mázsából és 25 fontból s ebből legyen: 5 mázsa pántvas; kettő rúdvas, 25 fontja rúd-aczél s egy bokor szántóvas, a tiszteknek járó fertály és lapos vasakon kivül; 10) vigyázzon, hogy mikor az urszt a kemenczéből kivonván a kofárok rudakkal körülütögetik s a verő alatt is eldarabolják, a salakját ne tartsák meg mind maguknak, hanem annak fejében hetenként 50 patkót adjanak, szegestől; 11) a naponta kivert vasat hányják a vastartó kamarába s rajta két lakat legyen, egyiknek a kulcsa a kohómesternél, a másiknak pedig a számtartónál állván; 12) a tiszteknek járó vasat szokott árában vegye számadásba; 13) a közös vasból élést vagy italt venni tilos, és végül 14) a bányához szolgáló lovakra télen nyáron hűséges gondja legyen s a hámor körül senki marhát ne tartson.

Előirt kötelessége mulasztása esetén az útasitás pontonként megállapitott birságot szab ki, mely 12 vagy 40 forint, de két izben 200 forint; a legszigorúbb pedig az, ha a termelésnek a vastartóházba rakásakor valamit kihagy, mert azt a kohómester, vagy a sáfár életével fizeti meg.[1])

Hasonló szabályok szerint folyt a bányák és hámorok üzeme akkor is, midőn azokat jónak látták bérbe adni. Sárkányi Görög Kristóf vette arendába őket a herczegtől, kinek a szerződés

[1]) Kiadva a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1897. évf. 126—129. l.

megkötésekor 2000 forintot adott Bécsben foglalóúl. Ámde csakhamar egész sereg panasz merült fel ellene. Kitünt például, hogy a százados gyakorlat és szokás ellenére a hámorokat takarodáskor is folytatta, sőt három helyen is új bányákat nyittatott a herczeg jobbágyaival, a miből az a nagy baj származik, hogy a munkára kényszeritett erdőhátiaknak nem maradván nyáron idejük földjeik mivelésére elijedeznek és kiszökdösnek a kövér és közel lévő török földekre s így megfogyván a munkaerő, a földesúr nem fútathat vasat, még ha a bányákat vissza is veszi bérlőjüktől. Ezenkivül három új hámort állitott fel s másokat is tervez, hogy összesen tizenegy hámora legyen, a mit az a sovány föld, melyen századokon át öt hámor működött, nem győzhet el. Kapzsi, szerződés-ellenes gazdálkodásának aztán az lett eredménye, hogy a régi öt hámorban nem készült el annyi vas, mint régen s a verőmesterek nem győzvén a restánczia feldolgozását, elbújdosnak s maguk után vonják a szegénységet is.[1])

E panaszok következtében vissza is vették Görögtől a bányákat, az utolsó Apafi (1713 február 11-én bekövetkezett) halála után pedig özvegye, Bethlen Kata örökölvén a hunyadi dominiumot, Turóczi János hunyadi udvarbiró kezelte őket[2]) tizenegy évig. Mikor aztán (1725 január 2-ikán) ő is utódok nélkül meghalt[3]) a kincstárra szálltak, mely mainapig is birja. Ez a várban bányahivatalt rendezett be, a bányászatot pedig bérbe adta. Első bérlője a hunyadi uradalomnak — melyhez Hátszeg és a sebeshelyi olvasztóművek is tartoztak — thallheimi Steinhilber János György volt 12 esztendőn át évi 18000 forintért. De már utódja, Hoffnungswaldi Mihály Fülöp (1737 január elsejétől) az első három évben csak évi 13000, azután meg 14000 forintot fizetett.[4]) Igy tartott ez 1754-ig, midőn a kincstár maga kezelésére fogta a bányákat és vastermelést. Ebből az évből ránkmaradt úrbéri le-

[1]) A Görög elleni keletnélküli talán 1712-ből való *demonstratio* alapján; az Erd. Nemz. Múzeum gróf Kemény József-gyűjteményében.

[2]) Nevét Récsei István 1716-ból való négy vas-kiadás iránti rendeletéből ismerjük; az Erd. Nemz. Múzeum gróf Kemény Sámuel-gyűjteményéből.

[3]) Arányi id. m. 6. lapján hibásan irja Apaffy Katának s mondja 1724-ben elhaltnak.

[4]) Kamarai aktákból gróf Kemény József följegyzése „Transsilvania possessionaria" cz. kézirati műve X. hunyadi kötetében.

irásuk szerint Gyaláron három bányában folyt a vaskőfejtés; a régiben s az 1743-ban kezdett újban[1]) hámora pedig 11 helyen működött, mivel Görög árendátornak úgylátszik csakugyan sikerült a hámorokat szaporitani.[2]) Vezetőjük ekkoriban Kern Fülöp tanúlt bányász volt[3]) s utána a művelés oly rohamosan fejlődött és tökéletesedett, hogy míg pl. a topliczai hámor 1799-ben naponta 84 mázsát termelt, a következő évben elkészült Bögözy-féle új nagyolvasztójából már átlag 230 mázsa — tehát majdnem háromszor annyi — vas került ki.[4])

A vasművek általában ekkor, a XVIII. század vége felé kezdtek kialakulni s régi, kezdetleges állapotukból kinőve jövedelmezőbbekké válni. Igy pl. 1778-ban a vajdahunyadi bányaterületen mindössze 13 régi hámor működött 26 kemenczével, melyekben 18,537 mázsa $1^1/_2$ font kovácsolt vasat termeltek 90,646 mázsa vaskőből; de már a következő évben udvari bizottság jött le Bécsből, mely európai módra magas kemenczéket építvén s új olvasztási módot honosítván meg, a fenti vasmennyiség termeléséhez már csak 54,220 mázsa $76^3/_4$ font vaskövet, tehát 31,373 mázsával és 90 fonttal kevesebbet használt, a mi a kincstárnak tetemes megtakaritást eredményezett. Az üzemek ez újjászervezése utáni modern fejlődésének első korszaka az 1820-ik év végével záródik, midőn a következő képet nyújtotta.

A *Cserna mentén* működött: a *topliczai* $21^1/_2$ láb magas olvasztó, minden szükséges melléképületével; negyedórányira tőle az *Újhámor* 3 frisstűzzel meg egy verővel; félórával odább a hasonló nagyságú *Stájerhámor;* további félórányira pedig *Fáncs* 2 frisstűzzel s egy verőgéppel, meg *Alsóhámor* (Unterhammer) 4 frisstűzzel és 2 verővel, melyekben kaszákat is gyártottak.

A *Govasdia mentén* működött: a *nádrábi* hámor 2 olvasztóval s egy verőgéppel; negyedórányival alább a nádrábi és limpérti patakok egyesülésénél az *ó-limpérti* 30 láb magas és vaskőhányó szerkezettel felszerelt olvasztó; további negyedórányira

[1]) Fridvalszky id. Minerologiája 93. l.

[2]) Latinák id. m. 5—6 és 36. lapján, hol azonban hibásan nevezi az Ujhámort topliczainak, mivel ezt a kettőt már 1685-iki leltárunk külön sorolja fel s igy nem vele volt azonos.

[3]) Emliti Fridvalszky 1767-ben megjelent id. művében.

[4]) Latinák id. m. 44—45. l.

Felső-Limpért 3 frisstűzzel s félórával odább a hasonló nagyságú *Alsó-Limpért;* arrább pedig *Kaszahámor* 2 olvasztóval és 2 frisstűzzel s végül a Govasdia-pataknak a Csernába ömlésénél a *felső-teleki* hámor 3 frisstűzzel és 2 verőgéppel.

Vajdahunyadon a Cserna mellett működött a kaszát és kardot gyártó kaszahámor, a várkastély alatt a Zalasd mentén pedig az 1782-ben épitett 3 nyújtó-tűzzel és 2 verőgéppel dolgozó szerszám-hámor.

A vajdahunyadi kincstári uradalomhoz tartozott még a *sebeshelyi* hámor 3 frisstűzzel, egy verőgéppel s külön nyujtóberendezéssel, meg a *kudsiri* 3 frisstűzzel, 2 hevitőkemenczével és 2 verővel. Ezek Topliczáról és Limpértről kapták 12—15 órai fuvarozással a nyers vasat, melyből évente 5000 mázsa kovácsolt vasat tudtak előállitani, míg a vajdahunyad-környéki hámorok átlagos évi termelése 10,706 mázsányi $15^3/_4$ fontnyi volt, a mi a kincstárnak tisztán 92,038·$15^3/_4$ forintot jövedelmezett.[1])

Ezenkivül Zarándban folyt a vastermelés, amennyiben vasolvasztó-kemencze működött Birtyinben és Felváczán; az előbbi helyen pedig egy vashámor is.[2]) De ezek termelése még a megye szükségletét is alig elégitette ki s egyáltalán nem versenyezhetett a mindegyre fejlődő hunyadvidéki vasművelléssel.

Nevezetes újítás-számba ment a gyalári hegyen 1836 tavaszán megkezdett külszíni vaskőfejtés, meg a topliczai olvasztásnál alkalmazott szélládás hármas fúvógép, mit az ezidőben betelepitett württembergi kohómesterek honositottak meg.[3]) A vasművek fejlődésére azonban különösen a topliczai nagyolvasztó 1837 január 15-én bekövetkezett leégése volt nagy befolyással, mivel ekkor nem épitették újra, hanem az üzem súlypontját a kedvezőbb fekvésű és nagyobb jövedelmet biztositó Govasdiára tették át. Igy állitják itt fel a következő évben az első léghevitő-készüléket, 1841-ben az első pörkölőpestet és épitik meg (132 öl hosszúságban) az első vasútat öntött vassinekkel, a vaskő olcsóbb

[1]) Egy Vajdahunyadon 1821 február 26-ikán irt névtelen hivatalos német jelentés nyomán; gróf Kemény József „Chartophilatium Transilvanicum" cz. kézirati műve 12. k. 324—331. l. az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában.

[2]) Kozma: Zarándmegye leirása 46. l.

[3]) Idősb Zeyk János 1836 június havában tett hunyadmegyei útazásából, a *Nemzeti Társalkodó* 1836-iki II. k. 162. l.

szállítása végett. De ámbár a nagyolvasztót 1851-ben kibővitve 11·40 méternyire emelték s később is tökéletesitették a vas minél jobb és olcsóbb előállitásának módjait, korszerű átalakitása csak napjainkban, 1879-ben ment végbe. Igazán modernné azonban megyénk vastermelése akkor vált, midőn egy szerencsés elhatározás folytán a kormány Vajdahunyadon állitott vasgyárat s a hunyadvári kastély közelében 1882 nyarán hozzáfogtak azoknak a nagyszerű műveknek az épitéséhez,[1]) melyek egyszerre elsőrangú ipari teleppé varázsolták ezt a kis várost, biztositván a hunyadmegyei vasbányászat fejlődését s az általa foglalkoztatott lakosság anyagi boldogulását — talán örök időkre!

III.

Az arany- és vastermelés mellett Hunyadmegye harmadik fontos őstermelési ága a *kőszénbányászat.* Ennek azonban alig van multja s így nem tartozik munkánk keretébe, mivel a zsilvölgyi gazdag széntelepeken az első foglalások csak 1840-ben történtek s — néhány meghiusúlt kisérlettől eltekintve — rendszeresebb bányászata csak napjainkban indúlt meg.[2]) Nevezetesebb ennél történeti szempontból a *réztermelés,* amennyiben a dévai hegység nyugati részében Pock József, a topliczai aranybánya főnöke akadt 1767-ben rézérczre, melynek mázsája 16 font rezet adott.[3]) Ez időtől kezdve a kincstár állandóan miveltette a napjainkban újra megkezdett dévai rézbányát, bár oly lanyhán, hogy még 1792-ben is csak hét munkást foglalkoztatott benne.[4]) Egyébiránt Kazanest határán is folyt hajdan rézbányászat, de a kincstár — gyenge jövedelmezősége miatt — a XIX. század elején abbanhagyta.[5]) Hasonló sors érte az *ólombányászatot,* melyet 1711-ben is Kis-Almás határában folytatott a Boldogfalvi Jánostól (illetve Naláczi

[1]) Latinák id. m. 54—78. l. nyomán.

[2]) Weisz nyomán, id. h. 161. l.

[3]) Fridvalszky id. m. 89. l.

[4]) Dr. Gaál István : A dévai rézbánya (Budapest, 1908.) 11. lapján, megemlitvén azt a szájhagyományt is, mely azt tartja, hogy a réztermelést már a Déván 1720-ban elhunyt Stainville generális kezdte meg.

[5]) Weisz nyomán, id. h. 149. l.

Lajostól) 1500 forintnyi zálogösszegen nyert néhány bányában;[1]) melyeken kivül Mária Terézia idejében Kismuncselen s a Marosillye közelében fekvő Purza határában is termeltek ólmot.[2]) Ám ez a termelés — valószinűleg az üzem-kiadásokat sem fedezvén — lassanként megszünt,[3]) hogy az emberek a bányászat egyébb olyan ágaival foglalkozzanak, melyek jövedelmezők s fejlettségükkel Hunyadmegyét is hazánk elsőrangú nevezetességüvé tették!

Okleveles rész.

I.

A csernabányai vashámor 1668—69-iki számadása.

Ratio sive extractus de perceptionis et erogationis ferri fodinae Czarnaiensis Illustrissimi ac Celsissimi principis Transsilvaniae, per me rationistae Martinum Literatum alias Pilcz de Déva, a die 7. Junii anno 1668 usque ad diem 8. Junii anni 1669.

Perceptio ferri.

Az mesterek contractussok szerint az száz fontos mázsával a die 7. Junii usque ad diem 24. Novembris, úgy mint 12 hetek alatt minden héten percipiáltak hat-hat mázsa vasat, tészen in toto cent. 72.

Az takarásnak idején hat hétig nem járt az bánya, az míg végben ment az takarás.

Az mesterek contractussok szerint restálnak erre az esztendőre 36 mázsa vassal, kivel tartoznak betölteni.

Annak utána az új kemencze és fúvók elkészölvén, 24. Novembristől usque ad diem 15. Decembris 3 hetek alatt: 1. héten percipiáltam vasat cent. 12; 2. héten percipiáltam cent. 12; 3. héten legutólszor, mikor az bánya elállott az erős időnek miatta, percipiáltam cent. 6, mivel többet nem dolgozhattanak.

Ezen az télen 15 hétig nem járt az bánya az erős időnek miatta,

1. Die 6. Aprilis inditottam az bányát; ezén az héten is hat mázsa vasat percipiáltam cent. 6. Az hunyadi bányákon is olyan usussal élnek; 2. héten 13. Aprilis percipiáltam cent. 12; 3. héten 20. Aprilis

[1]) Gróf Kemény József id. hunyadmegyei kéziratában.

[2]) Fridvalszky id. m. 105. l.

[3]) Weisz nyomán, id. h. 151. l.

percipiáltam cent. 12; 4. héten 27. Aprilis husvít hetiben is percipiáltam cent. 6. Az hunyadi bányákon is az szerint dolgoztanak. 5. héten 4. Maii percipiáltam cent. 12; 6. héten 11. Maii percipiáltam cent. 12; 7. héten 18. Maii percipiáltam cent. 12. 8. héten.

Mostan legutólszor az nagy árvizek miatt két hét alatt semmit sem dolgozhattanak, mivel az gátot kétszer szakasztotta az víz.

Erogatio. Summa tota ferri facit cent. 186. Az mestereknél restál cent. 36.

Erogatio ferri commissiók szerint.

Tekintetes Teleki Mihály uram számára praefectus uram[1]) commissiojából csináltattam konyhára való vaseözközöket, úgy mint numero 4 örög lábos serpenyűt, no. 2 örög rostílt, no. 12 fedőt, 4 örög nyársot, 6 vasmacskát, no. 2 lapátot, no. 2 horgot. Item más úttal ugyan ő Kegyelme számára csináltattam örög kondírra való 6 fedőt, örögöt, no. 1 örög rostílt, 2 horgot, 2 lapátot. Az felől megírt eözközökre administráltam vasat in summa cent. 3 liber. 40. Ugyan Teleki uram számára administráltam vasat cent. 2.

Die 21. Julii praefectus uram commissiojából az mi kegyelmes urunk ő Nagyságának[2]) konyhája szükségére administráltam vas-eözközöket, pecsenyesütő vasmacskát no. 1, örög vasrostát no. 2, lé-szűrőt no. 4, vaskalánt no. 8. Az megírt eözközökre administráltam vasat cent. $^1/_2$ libr. 15.

Az felül megírt eözközök csináltatásáért fizettem az mestereknek vassal cent. $1^1/_2$. Ez eözközökkel együtt administráltam Radnótra aczélt cent. $^1/_2$.

Urunk ő Nagysága lovai számára administráltam Radnótra praefectus uram commissiojából 200 patkót, patkószegeket no. 600, cent. $1^3/_4$ libr. 12.

Die 12. Septembris praefectus uram commissiojából administráltam Alvinczre cent. 2. Item praefectus uram commissiojából Balásfalvára administráltam cent. 2 libr. 30.

Die 28. Septembris praefectus uram commissiojából Fejérvárra administráltam műben cent. 4. Item Fejérvárra 6 lapátot, 6 ásót és 3 bokor szántóvasakat administráltam Radnótra cent. 1 libr. 32.

Die 10. Octobris praefectus uram commissiojából Kapnikbányára 40 stomp vasakat administráltam cent. $27^1/_2$ libr. 20.

[1]) Dr. Szádeczky Béla szíves közlése szerint valószinüleg még Udvarhelyi György.

[2]) Érti I. Apafi Mihály fejedelmet.

MÁNYEGYETEM

Die 24. Novembris Fejérvárra praefectus uram commissiojából administráltam vasat cent. $2^1/_2$.

Die 26. Novembris praefectus uram commissiojából Dévára administráltam cent. 2. Die 30. Novembris praefectus uram commissiojából Fejérvárra administráltam cent. 9 libr. 37. Az mi kegyelmes urunk ő Nagysága parancsolatjára Gilláni Gergely uram számára administráltam vasat cent. 4.

Die 8. Maii asszonyunk ő Nagysága[1] parancsolatjára Fejérvárra administráltam műben való vasat cent. 5 libr. 34.

Die 18. Maii praefectus uram commissiojából Balásfalvára administráltam no. 5 bokor malom-vasakat csapokkal, perpenczékkel együtt, szántóvasakat no. 6 bokort, műben való vasat cent. 5; mind egy summában computálván tiszen cent. 12 libr. 31.

19. Maii praefectus uram commissiójából Fejérvárra az lakadalomkor konyhára való másfél öles nyársot no. 2, vaskalánokat no. 8, vágó kést no. 2 bokort, bárdot no. 2, szító vaslapátot no. 2, Kapnikbányára ónmeríteni való 2 örög kalánt administráltam, egy summában computálván cent. $^1/_2$ libr. 41.

Communis expensis.

Egy vasolvasztó új kemenzcét rakattam az kőmüvessel, attúl fizet tem vassal cent. $^3/_4$. Item ezen kemencze szájára és fenekire administráltam vasat cent. $^3/_4$ libr. 10.

Két új fúvót csináltattam, attúl is fizettem vassal cent. $2^1/_2$ libr. 10-

Az fúvók vas-eözközire, csüvekre, szegekre, karikákra administrál. tam vasat cent. $^1/_2$ libr. 25.

Az vasverő hámor és alatta való üllő eltörött, annak ujitására, csinálására administráltam vasat és aczélt cent. $^3/_4$.

Az bánya szüksígire vöttem hájot, kiért adtam vasat cent. $^1/_4$ libr. 9.

Az bányához való lovaknak nyereg alatt, nemeznek való vastag vásznot vöttem 100 singet per den. 5, tiszen fl. 5; ezért is vasat adtam cent. 1 libr. 5

Az hámor fedele sendelezésire csináltattam sendely-szegeket, kikre adtam vasat libr. 15.

Az lovak számára vöttem az elmult télen két kalongya szénát; ezért is vassal fizettem cent. 2.

Abrakot is vöttem pro fl. 3; ezért is vasat adtam, cent. $^1/_2$ libr. 15.

[1] Bornemisza Anna fejedelemasszony.

Az szegény Mátyás Deák idejebéli bányához való lovakban is kettő megholt, azok helyiben is két lovat vöttem, három-három mása vasért egyet, tíszen cent. 6.

Item nemeznek való vastag vásznot 50 singet, vöttem per d. 5, tíszen fl. 2·50. Vassal fizettem cent. $^1/_2$ libr. 5.

Az vas-tartó kamarában vagyon kész vas cent. $56^1/_2$.

Conventióm szerint járandó fizetésemben esztendő által, úgy mint 52 hét fizetísem, minden héten fl. 2 d. 50, tíszen in summa fl 130 d.— Vasúl vöttem ki mása szám cent. $28^1/_2$ libr. 40.

Summa tota erogationis cent. 186 libr.

Inventariumban az aranyasi határon búzavetíst percipiáltam cub. 27. Felarattatván, lött 145 kalongya búza.

Dézmában jutott búza 80 kalongya. In summa tíszen no. 225 kalongya. Elcsépeltetvén lött szeme cub. $74^1/_2$.

Item zabvetést percipiáltam cub. 4. Elcsépeltetvén, lött szeme cub 10. Dézma-zab jutott dázmában cub. 2.

Inventariumban percipiáltam gyártatlan lóbűrt no. 4. Gyártott lóbűrt no. 1. Gyártott ökörbűrt no. 2. Item egy gyártott lóbűrnek harmadríszit.

Inventariumban percipiáltam dézma-juhokat: Fejűs juh 4. Bárányt no. 5. Fejűs kecskét no. 2. Kecske-olló no. 2. Tavali czáp no. 2. Berbécs no. 2. Meddő juh no. 8. Summa no. 28.

Inventariumban olvasztatlan faggyút percipiáltam libr. 119. Hájot libr. $1^1/_2$ Sendelyt no. 200. Hársfadeszkát no. 8. Fenyűfadeszkát no. 3. Asztalt no: 1.

Anno 1669. Dézma-disznó-váltságot egy-egy disvnótúl den. 4, percipiáltam fl. 3 den. 20.

Méh-dézma-váltságot per den. 2, tíszen fl.— den. 24.

Az juhokot is megdézmálván, esett dézma-juh no. fejűs 4. Fejűs kecske no. 7. Bárány 4. Kecskefi 7. In summa 11.

Erogatio.

Az felül megírt gabonát az míg az bánya nem járt az mestereknek minden héten, úgy mint 24 hetek alatt, minden héten egy-egy személyre egy véká búzát adminisztráltam az hütes bíró által. Tíszen in. summa cub. 48. Item vetíst vetettem cub. 20. Vagyon még búza jelen cub. $6^1/_2$. In summa tíszen cub. 74.

Az zabvetést mind elverte volt az jégeső, a' mi kevés maradott, mind elkölt az lovakra.

Az gyártatlan és gyártott lóbűreket az bányához való lovakra, hámokra, hevederekre, fíkekre, fúvók foldozására administráltam.

No. 2 gyártott ökörbűrt az fúvók csináltatására erogáltam.

Az inventált dézma-juhokat Fejérvárra küldettem, urunk ő Nagysága konyhájára.

Az inventált olvasztatlan faggyút az vaskő-vágó keziben erogáltam, minden héten három-három fontot. Az egészen oda erogálódott.

Az inventált $1^1/_2$ font háj is az bánya szüksígire ment.

Az inventált 200 sendely az hámor és házok fedelire költ.

Az deszkákban fúvókat csináltattam.

Ez idei dézma-juhok itt az jószágban vadnak; a hova parancsolják, oda erogálom.

Méh, disznó-váltságot mennyit percipiáltam, úgy mint fl. 3 den. 44. Ezen vetni való zabot vöttem 18 vékát per den. 20.

Inventált 16 sing vásznot az lovaknak erogáltam nemeznek.

Datum Devae, die 10. Junii. Anno 1669.

(Eredeti, a gyulafejérvári Batthyány-könyvtár kézirattára, No. 3. IV. 7. köete 44. darab.)

II.

A vajdahunyadi várhoz tartozó és borosjenői Hegyesi István erdélyi fiscalium director által 1685 május 2-án késmárki Thőkőly Imrétől marasztaló végzés folytán az erdélyi fejedelmi kincstár részére elfoglalt és összeirt bányák és hámorok hivatalos jegyzéke.

Bánya. Vaskő bánya vagyon egy. Mindenik hámorhoz egy-egy kővágó bányász vagyon.

Hámorok. Vas futató és verő hámorok vadnak no. 5.

1. hámor neveztetik *Ploszka* néven, épéttetett az Gavasdia vizen koch és verű mesterek kezek alatt vadnak minden eszközök.

Kochmester keze alatt valók ezek: Koch szín fa oszlopokon álló, sendelezése elsorvadott, kő futató kemenczék ezen szén alatt jók no. 2. Fuvóji 4, de az hárma hitván azoknak, szaklya[1] vasai vas horgos kar-

[1] Betűszerint irjuk, mert értelmét nem tudjuk, mivel nyelvtörténeti szótárainkban nem fordul elő.

fái, torok vasai jók. Viz kereke gerendelestől jók, két vas csap és négy karikák az végén. Viz fogó silipje igen régi, hitván, elsorvadt. Vagyon ez kochban örög fogó no. 1. Fa nyelü vas horog no. 1. Irtó kapa no. 1. Salyak nyárs fa nyelű no. 1. Vas gereblye no. 1. Vas feszitő rúd vas no. 1. Vas hasogató fejsze no. 1. Agyak[1] vágó vas no. 1.

Kofárok és kochmesterek háza boronából való, fedele föld. Verő mester kezénél valók ezek: Verő szín fa lábokon áll, prostillával[2] fedett, igen hitván, viz fogó selepje is hasonló rossz, senyvedt. Fuvót és verőt hajtó kerekek jók, de az verő gerendelye semmire nem jó, elhasadozott, hat nagy örög vas karikákkal szorongatják. Fuvója egyik jó, másik hitván no. 2. Örög vas verű no. 1. Ülő vas no. 1. Vas lapátok no. 2. Szarvas ülő no. 1. Pöröly no. 2. Vas fogók no. 6. Örög verű csenálásá[hoz] való vas villa no. 1. Salak[3] eresztő nyárs no. 1 Vas feszitő vas rud no. 1. Viz rekesztő rudján[4] hosszú vas horog no. 1.

Vas tartó ház egészen boronából tött, fedele föld, ajtaja vas hevederes sarkos, reteszes reteszfős lakatos. Vas mérű compona fél másás hozza való vasas eszközeivel. Viz merető vas abrancsos veder.

Lovak. Kő- és szín hordó lovak, hozzájok való nyergeivel, kő- és szín hordó kosarival s hámjaival együtt no. 14. Istállójok ezen lovaknak az hámortól nem messze, egy vülgyben, hitván izékkel fedett, sövénynyel keritett no. 1.

2. hámor, régen *Asszony hámorának,* de most *uj hámornak* neveztetik, az Cserna vizén épittetett. Kő-olvasztó koh és verő fa lábokon álló s azon egy prastillával való héjazat alatt vagyon, ennek minden szerszámi jók. Koh mester keze alatt való eszkezek ezek: Vas kő olvasztó kemenczék jók no. 2. Fuvóji vas horgos hámfáival jók no. 4. Viz kereke s gerendelye jók, no. 1, Vas csapja 2, vas karikái 4. Vizfogó silipje ennek nem igen jó. Fanyelű vas horog no. 1. Salak eresztő vas no. 1. Agyak vágó vas no. 1. Irtó kapa no. 1. Vas hasitó fejszék no. 2. Vas gereble no. 1. Vas massát kemenczéből kivonó örög fogó no. 1.

Verű mester keze alatt valók ezek: Vas hivitő koha jó 1. Annak

[1] Következetesen így írva mindenütt *k* betüvel.

[2] Szótárainkban ez sem fordul elő, csupán az Oklevél-szótár idézi (788. l.) a *prostya* szót sövény-értelemben; Páriz Pápai latin szótára szerint pedig a prostyla olyasmi, »melynek elől oszlopi vagynak, elől oszlopokon álló«, a mi példánkra nem vonatkozik.

[3] Hibásan írva így: Szalak, mert a többi hámoroknál már jól irja.

[4] Irva így: rugyan.

fuvói, hozza való szaklya vasaival, vas horgos hámfáival és torok vasaival jók no. 2. Viz kerekei silipjei s gerendelyi mind verőnek s mind fuvóknak jók, vas karikások, csaposok no. 2. Verűje nagy örög, ülő tökéjén vas abrancs no. 1. Vas lapát 2. Irtó kapa 1. Lyukasztó csákány no. 1. Salak nyárs no. 1. Vas feszitő rud vas no. 1. Vas fogók no. 5. Szarvas ülő no. 1. Ahhoz való pörölyök no. 2. Vas mérő fél mázsa vasas eszkezeivel no. 1. Verő csenálásához való vas villa no. 1. Viz meritő vas abrancsos veder no. 1.

Kofárok koh és verű mesterek házai no. 2. Boronából valók, ajtai vas hevederes, sarkos, reteszes, reteszfősök no. 2. Vasas ház is ezekhez hasonló srófos lakatja no. 1. Sendeles nyári karfás szén, asztal s ülő székek benne no. 1.

Lovak, annyi kosarival, nyergeivel s hámjaival no. 14. Kovágó bányász 1. Annak kezénél furó 1. Vas ék szegek 2. Pöröly 3. Csákány 2.

Istállójok az lovaknak az hámorhoz nem messze sövenyes, font is izékkel fedett no. 1.

3. hámor *Toplicza* nevű az Egregy vizén épéttetett. Kochmester kezénél való eszküzek ezek: Vas kő futató kohának színje fa oszlopokon álló prostillával héjazott jó no. 1. Vas választó kemenczéi jók no. 2. Fuvói vas horgos hámfáival no. 4. Viz fogó selepje hitván. Viz kereke gerendelyestől jók; vas csapja 2, vas karika 4. Salak hordó vas pántos fa torgoncza no. 1. Vas massát kemenl czéből kivonó fogó no. 1. Ugyan arra való fa nyelű vas horog no. 1. Vas gereble no. 1. Salak eresztő nyárs no. 1. Irtó kapa no. 1. Pöröly no. 1. Agyak vágó vas no. 1. Verű csenálásához való vas villa no. 1.

Verő mester kezénél való eszközök ezek: Verű szín prostillávahíjazott, igen rossz no. 1. Vas hivitó koha jó. Fuvói (egyik hitván) par no. 1. Szaklya vasa, vas hámfái, horgai s torok vasa jók. Silipes viz kereki rosszak, gerendelye jó, vas karikái 3, vas csapjai 2. Kohában rud vas no. 1. Verőjének viz kerekinek egyik kereszti eltört. Gerendelye annak jó, végein vas karikák no. 4, vas csapok no. 2. Silipje ennek is elsenyvedt. Szín mírő vas lapát 2. Vas emelő vas rud 1. Salak eresztő nyárs no. 1. Vas fogók no. 7. Vas vágó csákány 1. Vas hasitó fejszik no. 3. Szarvas ülő no. 1. Ahhoz való pörölyök no. 4. Viz rekesztő rudján egy felől vas horog, más felől vas láncz. Mása mérték fél másás, hozza való vasas eszközivel no. 1. Viz meritő veder no. 1.

Kofárok, koh és verű mester házai boronából valók, vas hevederű sarkosok no. 2.

Vas tartó ház is hasonló, reteszes, reteszfős lakatos no. 1. Bányász kő vágó ember 1. Annak kezénél furó no. 1. Kővágó csákány no. 1. Verő no. 2. Ékszeg no. 1. Feszitű vas rud no. 1.

Lovak, mint az több hámorokon hozza való eszküzekkel no. 11. Istálló az lovaknak, sövény oldala, hitván, gazzal fedett.

4. hámor *Nadrab* nevű, az Nadrab vizen épéttetett.

Kochmester kezénél való eszközök ezek: Vas kő olvasztó koch színje fa oszlopokon álló, sendelyes, igen meglyukadozott héjazatja. Kő olvasztó kemenczék jók no. 2. Fuvói (kettei hitványok) no. 4. Horgai, hámfái, gussai ezeknek fából valók. Szaklya és torok vasai jók. Viz gerendelyével jó, vas csap rajta no. 2, vas karikák no. 4. Vas hasogató fejszék 2. Vas kő terő apró pöröly 4. Salak eresztő nyárs no, 1. Vasat kivonó fogó no. 1. Viz mérő abrancsos veder 1. Mása mérték, egyik táblája vas s több eszközi is no. 1.

Verő mester keze alatt a verő szín fából való sendelyes, igen sok lyúk rajta. Silipjei vége hitvánok, ülő tőkéjén egy vas abrancs. Vas hevitő kohának egyik fuvója hitván no. 2. Annak viz kereke gerendelyével jó, vas karikái 3, vas csapja 1, az másik csapja fa. Horgai, hámfái, gussai ez fuvóknak fából valók. Verűje igen nagy no. 1. Annak viz kereke gerendelyével jók, vas karikák no. 4. Vas csapok no. 2. Vas lapátok no. 2. Salak szurkáló vas no. 1. Vas fogók no. 4. Emelő vas rud no. 1. Szarvas ülő 1. Pöröly no. 2.

Kofárok, koch és verű mesterek házai boronából valók, annak ajtai vas hevederesek, sarkosok no. 2.

Vas tartó ház hasonló reteszes, reteszfős, lakatos 1. Bányász ember 1. Annak kezénél pöröl vagyon no. 1. Kővágó csákány no. 1. Furó no. 1. Emelő vas rud no. 1. Ékszeg no. 1.

Lovak, hozzájok való eszközeivel. mint a több hámorokon no. 14. Istállójok ugyan azon völgyen az hámoron felyül.

5. hámor *Limpertnek* hivatik az vizről.

Kochmester kezénél való eszkezek ezek: Kő olvasztó koch szín fa lábokon álló, prostillás, nem igen jó. Kő olvasztó kemenczéje 2 Fuvója par no. 2, egyik fuvó hitván. Vas horgai és hámfái, szaklya vasai és torok vasai jók. Viz kereke gerendelyével jók, vas karikái 4, vas csapja 2. Vas kivonó nagy fogó no. 1. Fa nyelü vas horog no. 1. Agyak vágó vas no. 1. Irtó kapa no. 1. Salak eresztő vas nyárs 1. Más is fa nyelű 1. Vas emelő vas rud 1. Kő rontó apró vas csákány 2. Salak hordó két kerekű torgoncza.

Verő mester színje fából való, prostillás, nem igen jó. Vas hévítő kohában vas rud no. 2. Fuvói (egyik hitván) vas horgaival, hámfáival no. 2. Viz kereke annak gerendelyével jó; vas karikái 4, vas csapjai 2. Silipje hitván, rosszul fogja meg az vizet. Verője nagy, ülőjén nagy vas abroncs no. 1. Viz kereke helyében más kell, de gerendelye jó, vagyon rajta vas karika 4. Vas csap 2. Vas hasitó hosszú vas rudok 3. Vasfogók no. 4. Emelő rud vas no. 1. Szarvas ülő no. 1. Pöröly ahhoz való no. 2. Vas lapát no. 2. Salak eresztő vas nyárs fa nyelü no. 1. Ülő csenálására való villa fogó, két szarva eltört no. 1. Viz rekesztő rudján vas horog no. 1. Mása mérték fél másás vasas rudjával no. 1.

Kofárok, koh és verű mesterek házai boronából. Vas tartó ház hasonló, reteszes, reteszfős, lakatos no. 1. Viz merő vas abrancsos veder no. 1. Bányász ember 1. Ennek kezénél vagyon vas ékszeg no. 1. Feszitő vas rud no. 1. Furó no. 1. Pöröly no. 2.

Lovak, mint az több hámorokon, hozzájok való eszküzekkel no. 14.

Istállója ezeknek nem messze az hámortól, sövényből való, izékkel fedett.

(Egykorú másolat, az Erdélyi Nemzeti Múzeum báró Bornemisza-levéltára asc. III. 14. sz. a.)

III.

A csernabányai vashámorhoz tartozó szolgák és művesek 1692-iki conventiója.

Egy sáfárnak per annum buzát cub. 6. Disznót no. 1. Vasat cent. 3.

Egy kohmesternek, mikor az hámor nem jár, minden hétre buza metr. 1. Mikor penig jár, minden hétre 1 mázsa vas, cent. 1 és 8 fontos rudvas libr. 8.

Két verőmesternek külön-külön, mikor az hámor nem jár, minden hétre 1—1 véka buza, metr. 1—1; mikor penig jár, minden hétre 1—1 mázsa vas, cent. 1—1. Egy-egy nyolcz fontos rudvas 8—8.

Egy kővágónak, míg az bánya meg nem indul, mikor követ vág hetenkint buza metr. 1. Mikor penig az bánya jár, minden héten vasa cent. 1/2. Bocskorra tehénbőr no 1/2. Ezen kővágónak kővágó eszközökre, mikor az bánya nem jár s követ vág minden héten köll adni vasat libr. 4.

Három kőrontóknak, vagy kőfaragóknak, külön-külön, mikor az bánya nem jár, hetenkint mindenkinek buzát metr. 1/2—1/2. Ha az bánya

continunskodik, különben nem, mikor penig az bánva jár hetenkint 1/2—1/2 mázsa vasok, cent. 1/2—1/2. Bocskorra per annum tehénbőr 1/2—1/2.

Két kőhordóknak, mikor az bánya nem jár s követ hordanak: közönségesen 1 mázsa vasok cent. 1. Bocskorra per annum a kettőnek 1 tehénbőr no. 1. Az kőhordóknak, mig az lovak helyben vannak az Muncsalon, hetenkint adnak közönségesen 1 véka buzát, mikor az bánya jár csak 1, az kőhordó fizetést is csak maga személyére veszen.

Szénégető munkásoknak 4-üknek, hetenként, mikor az bánya jár közönségesen két mázsa vasok, cent. 2. Bocskorra 2-nek per annum tehénbőr no. 1.

Egy forrasztónak hetenként, mikor az bánya nem jár 1/2 véka buza metr. 1/2 Mikor penig az bánya jár vasa cent. 1/2

Egy czigánynak, ki az bányán szolgál buza per annum cub. 2.

(A Magyar Nemzeti Múzeumi levéltár eredetijéről közölve a »Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle« 1899. évf. 180. k.)*

Dr. Veress Endre.

* Ritkaságáért meg azért is közöljük — teljesség okáért — újra, mivel adatait nem dolgozhattuk mind fel értekezésünk keretében.

Nyelvünk történetéhez.

Jelen soroknak nem az a feladatuk, hogy egyes szóknak nyelv,- illetve szófejtési fejlődési menetét bizonyos időrendi egymásutáni sorrendben ecseteljék, hanem az, hogy egynéhánynak hazai okíratainkban legelőször történt említését az eredeti alakban kimutassák. Magától értetik, hogy minden egyes chronologiai adatért kezességet nem vállalhatok, mert nincs kizárva, hogy egyikmásik szót egy előttem még ismeretlen okírat már korábbi időben is említ és egyáltalában csak a legújabb forrásokban böngésztem; teljességre nem törekedhettem és csak oly nyelvtani tárgyakat vettem figyelembe, melyeknek felismerhetősége kétségtelen.

*

Árenda. A garanbenedeki konvent tanúsítja 1614-ben, hogy Palásti János összes hontmegyei birtokait Palásti Miklósnak »*nomine arendae*« évi 120 frt bérért átadja. Palásthy-oklevéltár II. 377.

Buzogány. Kőrösmegye tisztikara *1518* dec. 4-én egy erőszakosság és rablás ügyében tartott vizsgálat alkalmából említi, hogy az egyik rabló »unum *bozdwgan*-t is ellopott. Károlyi-oklevéltár III. 119.

Cserje. Zágrábmegye főispánja *1379* aug. 15-én határjárás alkalmából írja: circa vallem eundo supra ad montem ad unum *cerye* et de *cerye* una aqua procedit stb. Codex Turopoljensis I. 102.

Darabont. Erzsébet királyné 1439-ben felhívja Kézsmárk előljáróságát, hogy a jövendőbeli királyi adók terhére „centum *pedites stipendiariorum, vulgo Drabant*“ a város védelmezésére fogadja (Suppl, Analect. Scepus. II. 267.) vagyis 100 gyalogos zsoldost, kiket a hazai nyelven »*Trabant*«-oknak neveznek.

Ebpeczér. Ungmegye főszolgabirái *1416* jan. 11-én előadják, hogy ők Varju Péter birtokán vizsgálatot tartottak, melyből kitűnt, hogy ez Őri Miklóst becsületsértő szavakkal illette s többi közt custodem seu pastoren canum vulgo „*Ebpezer*“-nek nevezte. Történelmi Tár 1901. évf. 68.

Erdőispánság. Szentmiklósi Pongrácz Jakab, Zsidóvár és Somló ispánja, *1454*-ben Sugár fiainak Mihály és Istvánnak »*Erdÿoÿsspanssagoth*« ad castrum videlicet Zidowar pertinens et ad Lugas adományoz. Egynehány sorral később újra említi ezen „Spanssagoth.“ Pesty: Krassómegyei oklevéltár III. 400.

Fattyu. Visi Andrásné sopronmegyei lakos sógorától Visi Ányántól férje utáni örökséget követel. *1334*-ben Sopronmegye főispánja bizonyítványt állít ki, melyben említi, hogy Visi Ányán azért nem adja ki az örökséget, mert a felperesnő nem volt fivérének törvényes hítvestársa, hanem csak ágyasa, a fiúk pedig nem törvényesek, hanem »*fotuli essent* Andreae memorati« (Sopronmegyei oklevéltár I. 179). Ebből már most minden kétséget kizárólag kitűnik, hogy a törvénytelen gyermek, melyet latinul spurius, vagy nothus-nak neveztek, jelen oklevéli adatban fotulus-nak mondatik. De ennél fontosabb az, hogy — véleményem szerint — a magyar fattyu-szó talán a fotulus-nak magyaros változata.

Fenyőfa. A turóczi monostornak *1251* júl. 15-én kelt alapítólevelében egyik határleírás alkalmából olvassuk »ad arborem quae dicitur *feneufa*«. Hazai oklevéltár 23.

Fillér. Az egri káptalan előtt *1432* márc. 27-én a Pásztói család két tagja egyik birtokát az egri püspöknek zálogba bocsátja. A zálogolási díj »pro centum florenis monetae *fyler* vocatae« azaz 100 forint fillér értékben. Károlyi-oklevéltár II. 143. — *1431* jún. havában pedig találjuk, hogy Csicseri Ferenc egyik birtokát már 1431 előtt ezer forintban, fillérekben számítva (»*in moneta fyller* appellata«) elzálogosította stb. Történelmi Tár 1901. évf. 231—232.

Forrás. Kálmán király *1113*-ban a zobori konventet birtokaiban megerősíti. Á Kralj nevű helység határa bizonyos »fons *furras* qui vocatur«. Hazai okmáuytár VIII. 3.

Gurdon. Zágrábmegye főispánja *1425* nov. 12-én egy határjárás alkalmából mondja: in qua valle est quaedam quercus *grudun* vocata«. Cod. Turopoljensis I. 198.

Haczuka. Kőrösmegye tisztikara tanúsítja *1518* dec. 4-én, hogy egyik gonosztevő „unam *haczagam* valentem florenos duos“ ellopott. Károlyi-oklevéltár III. 119.

Határalma. Az erdélyi káptalan *1318* okt. 14-én a Bogát nevű birtok határleírása alkalmából mondja „ad unam arborem pomi (egy almafáig), quae vocatur *hataralma*“. Bánffy-oklevélt. I. 44.

Hosták. A nyitrai káptalan *1416* június 11-én egynéhány Dovoránban lévő jobbágy- és zsellértelkek felsorolása alkalmával mondja: duas alias medias sessiones inquilinorum vulgo *housthath* dictas«. Károlyi-oklevéltár II. 28.

Ez nem magyar szó, de ismerem a jelentőségét. Nyitramegyéről és egy ott lévő birtokról lévén szó, azonnal rá kell gondolnunk, hogy ez nem holmi német Hausstätte, hanem szláv szó, illetve parasztbirtokot jelentő kifejezés. Fiatal koromban szüleim lakóhelyén, a pozsonymegyei Alsó-Dombó nevű tótlakta helységben elég gyakran hallottam, hogy a zsellérek igen csekély kiterjedésü telkeiket «*hosták*«-nak nevezték és így kézzelfogható, hogy fenti housthath sem más. Az azonban, hogy ezen kifejezés a német Hausstatt vagy Hausstätte leszármazottja, nem éppen kizárandó.

Huszár. Tallóczi Ferenc Kevemegye főispánja *1432* február 18-án kevemegyei alispánjainak meghagyja, hogy a székesfehérvári káptalan embereit, akiket a dunai révnél lévő birtokaikon a *Huzerones* és egyéb gonosztevők ellen odatelepítettek, a jelen hadbaszállás folyamán ne háborgassák. Magyar-szerb összeköttetések oklevéltára 92. — Ezen felette érdekes adat nemcsak a »huszerones« vagyis huszárok[1]) korai szereplésére, de a szó jelentőségére is vet világosságot. Mindeddig általánosságban elfogadott nézet az volt, hogy Hunyadi Mátyás király minden tiz telek után egy-egy lovas hadbaszálló kiállítását rendelte el, honnan az illető harcost huszárnak nevezték. Most tudjuk, hogy e kifejezést már 1432-ben és kétségkivűl korábban is ismerték; de fenti adat azt is bizonyítja, hogy 1432-ben a huszár alatt nem valamely rendes országos hadbaszállót vagyis felkelőt értettek, hanem hogy a huszárok saját szakállukra s érdekükben garázdálkodó guerillaharcot viselő franctireur-csapatok voltak, kik ellen a hazát védelmezni kellett.

Janicsár. Hunyadi János 1448. febr. 16-án tanúsítja, hogy Berekszói Péter a várnai csatában egynéhány török gyalogost vagyis *Janchaarokat* megtámadva, súlyos sérűlést szenvedett. — Magyar címeres emlékek I. 69.

Karvaly. Krassómegye alispánja előtt kopácsi Fodor László *1412* máj. 21-én tanusítja, hogy Sáfár János »unum nisum quod wlgo *caruol* dicitur eidem relaxasset«. Pesty: Krassómegyei oklevéltár III. 277.

[1]) 1520-ban II. Lajos király „*hwzarones*-nek" nevezi. Pannonhalmi oklt. III.729.

Kenyérsütő. A pécsváradi konvent előtt *1450* márc. 5-én Benedictus *Kenyersythe* de Herend az alperes. Zichy-oklevéltár IX. 247.

Keresztút. A vasvári káptalan *1268*-ban a batyáni birtok határleírása alkalmából mondja: »per viam magnam venit ad conpitum quod wlgo *Kristuth* dicitur«. Hazai okmánytár VII. 113.

Kolera. Eszterházi Dánielnek († 1654) a 17-ik században tett családi feljegyzéseiben olvassuk, hogy Eszterházi Tamás († 1616 táján) »sok betegség kőszvény, *Colira.* lábai is contraháltatván, az kinek sok Esztendeig nem is járhatott, holt meg Galanthán«. (Eszterházi oklevéltár 181.) Contraháltatván annyi mint összehuzattak (a latin contrahere-től) és így ezen érdekes szót csak azért soroztam be, mert a szövegezés alapján nem a hányszékelést, hanem a köszvény egyik alakját értették alatta. Nincs azonban kizárva, hogy az eredeti darab másolója rosszul olvasott, vagy hogy a szedő rosszul szedett és hogy Colira helyett esetleg »*Colica*« (kolika = hasgörcs) értendő.

Környék. 1366. »in districtu Waralya *kurniky*« vagyis Váralja-környéke. Csánki, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. 810.

Középút. Pilichsdorfi Detre Pozsonymegye főispánja (s az osztrák herceg marsallja) 1313 jún. 24-én a pozsonymegyei Weinern vagy Prácsa (ma Szőllős) nevű helység határait leírván, többi között a »Mitterwech« nevű útat is említi, melyet magyarul »*Guzapen waloutet*-«nek neveznek. Miután a fő- és alispán német ember volt, feltételezhető, hogy az okiratot is holmi osztrák írta, ki jelen esetben elég erősen értett a ferdítéshez. Guzap annyi mint közép; az egész szó »közepén való út.« Anjoukori okmánytár I. 316.

Major. A pozsonyi káptalan *1332* szept. 11-én a Csöllei Sándor birtokáról szólván »insuper curiam ejusdem Sandur, quae wlgo *moyur* dicitur« (tehát egy kuriát, melyet a nép majornak nevez) említi. Hazai okmánytár III. 113.

Meszesút. Pilichsdorfi Detre Pozsonymegye főispánjának fenti (1313. jún. 24.) oklevelében a Mitterwech-en kivűl a «Chalchwech« (= Kalkweg) is van említve, melyet magyarul »*enmezenschenutet*«-nek neveztek (Anjoukori okmánytár I. 316). A roppantul ferdített szóból bizonyosan csak a »mez« szótag világlik ki, mely annyi mint *mész* (a német Kalk); hogy mit keres itt az „en", nem tudom. A

többi »meszes út«, mibe a magyarul nem értő tollnok egynehány fölösleges betűt beszúrt.

Mocsár. A garan-szentbenedeki konvent *1349*-ben a hontmegyei Horhi nevű helység határjárása alkalmából egy határt említ, »quae est sita intra duo loca lutosa, quae vulgo *Machar* dicuntur«. Fejér. Cod. dipl. IX. 6. 50.

Örvény. Cilly Hermann Szlavónia bánja *1427* május 20-án egy határjárás alkalmából mondja, hogy egy árokhoz jöttek, mely esős időben lefolyik »quod fossatam ipsi actores *Ewrwyn* appellassent«. Cod. Turopoljensis I. 208.

Paplan. Lomniczai Ferenc zágrábi kanonok *1461* ápr. 4-én kelt végrendeletében a „*poplun*"-t (»super quo jacui«) is említi. Cod. Turop. I. 400.

Rőf. Az esztergomi káptalan *1243*-ban a városban lévő egyik házát bérbe adja; ennek hosszasága »est septuaginta cubitorum, qui vulgo appellantur *reyf.*« Wenzel, Árpádkori új okmánytár VII. 139.

Szemétgödör. IV. László király *1273*-ban a zalamegyei Magyar-Rokolyán nevű föld határleírásában mondja: »inde divertitur versus meridiem in *Zumdgudru*". Hazai oklevéltár 69.

Széptölgyfa. A leleszi konvent *1411*-ben egy máramarosi határjárás alkalmából mondja: »ad locum ubi est una arbor ilicis vulgo *Zepthwlgfa* nominata«. Máramarosi diplomák 176.

Szomorufűzfa. IV. László *1273*-ban a magyar-rokolyányi határjárás alkalmából (l. f.) mondja: »usque ad arborem *Zumurowfeyze*«. Hazai oklevéltár 68.

Tolltok. Eszterházi Anna *1560*-ban tett végrendelete. „unam seram (lakat, zár) pennarum seu cristarum vulgo *tholthok*". Eszterházi-oklevéltár 172.

Topoly. A zágrábi káptalan *1228* áprilisában egy határjárásból kifolyólag »ad arborem *thophol*«-t említ. 1331-ben *topol* a neve; *1333*-ban: *thopol*; *1395*-ben: circa stipem *topol.* Cod. Turop. I. 4., 46.. 49., 143.

Túl. Bizonyos Gyugy comes *1231*-ben a démi kápolnát alapítván, azt mondja, hogy a kápolna papja mindazon szárnyasok után, melyek a rendes számon *túl* tenyésztetnek, bizonyos részt kapjon (de omnibus illis sacerdos praefatae capellae debet esse particeps, quod vulgo dicitur *Tuuly, quod super excrescit*«. Fejér, Cod. diplom. VII. 1, 227.

Visnye. A zágrábi káptalan egy határjárásból kifolyólag 1228-ban »ad arbores *visne*-t« is említ. Miután a Visztula folyót Viznye-nek is nevezték és nevezik, nem lehet ezen fa más mint megy (= a német Weichselbaum.)

Vogt. 1352 szept. 14-én bizonyos Odrár fia Miklós a zsolnai »judex seu advocatus wlgo *Wayth*«, azaz bíró vagy ügyész (ügyvéd); a latin advocatus-ból kihasították a németek a „*voct*"-ot, amiből a »Vogt« keletketkezett.

*

Középkori gúny- és melléknevek.

Ezekből csak olyanokat vettem fel, melyeknek még most is érthető jelentőségük van.

Baranyamegye.

a) *1364.* Zichy-oklevéltár. III. 237.

Bugyák Tamás, ismert tolvaj és rabló.
Fületlen Pál, tulajdonképen Zagyurvágó.
Lencsés János csavargó.
Ördöng János és Benő, csavargók
Sólyom (Solum) Péter.
Szőke (Zeuke) Pál.

b) *1397.* Zichy-oklevéltár V. 40.

Csapó János de Hidas.
Földvesztő (Feldwezthew) István.
Kasznár György (Szászon).
Pecsenyés Benedek (Sászon).

Bodrogmegye.

a) *1364.* Zichy-oklevéltár III. 245.

Bartos (Bortus) Egyed (Kollut-on)
Burián Dénes, csavargó.
Csala János.
Éjeltudó Gál, csavargó.
Gőzbűz (Guzbyz) Pál, csavargó.
Húzó Mihály.
Kapocs (Kopoch) Mihály (Hetesen).
Kerékhajtó Simon.
Keserű (Kesereu) Dőmötör
Nagyhágó (Noyhagio) Bertalan, csavargó.
Ököraltó (vkuralthou) András, csavargó.

b) 1391. Zichy-oklevéltár IV. 467.

Arany György (Töttös fia László jobbágya).
Boros Jakab,
Csont Benedek (Mezőszentgyörgyből) és Csont Aranyánból.
Cucskás István, Bodrogasszonyszákai neme, papp, pecsét- és okírathamisító; fivére Csucskás László, tolvaj.
Dákó Domonkos.
Eszes (Ezzes) Pál.
Felkötő (Felkethew) Tamás (Göllencs, illetőleg Jalhegyről).
Finta Pál (Herczeg Péter jobbágya).
Hámos (Hamus) Benedek (Kollutról).
Hosszú (Hozzyw) István, tolvaj.
Huszas (Huzzas) Jakab (Jánosiból), tolvaj
Lángos Demeter (lehet Langyos is = Langos) tolvaj; különös ismertető jele, hogy arcán sebe van.
Macskaszemű (Machkazemew) István (Arnóton), tolvaj.
Nyakaszó (Nakazow) Tamás (Apátin).
Ősz (Ewzzh) Gergely.
Répás Gergely (Tatárréven), tolvaj és orgazda.
Szalonnas (Zalanas) György (Szeremlényen).
Szítaszövő (Zythazeue) Balázs Töttösszákán).

Fehérmegye.

1429. júl. 8. Zichy-oklevéltár VIII. 384.

Nagyszájú Mátyás.
Pokol Pál.
Vámos Mátyás.

Somogymegye.

1400. Zichy oklevéltár V. 183.

Boda Bereczk.
Éles Péter és Kas.
Húsvét János.
Kappan Balázs.
Sánta György
Tyúkapócz (Tykapoch) Benedek.
Vak Dömötör (ez utóbbi Gyülvészi; a többiek Kériek)

Tolnamegye.

a) 1398. Zichy-oklevéltár V. 67.

Csomor Koza és Péter.
Darabos Antal.
Értő (Erthew) Péter.
Sípos János.

Szakál Tamás.
Szende (Zhendew) János.
Szivós (Ziuos) János.
Varga István (mindnyájan Bátmonostori Lászlónak Ghecken, Majsán, Lakon és Böszöldökön lakók.

b) *1400.* Zichy-oklevéltár V., 174, 178, 187, 191.

Almás Miklós.
Borfizető Mihály.
Csángó György.
Csaplár Mihály.
Csorba András.
Eb Péter,
Fogas Benedek.
Gombos János.
Koma (Kuma) János.
Nyúl Balázs.
Suba Péter.
Szekeres János.
Torkos Miklós és Balázs.
Unoka (Vnuka) Miklós.

Zalamegye.

a) *1357.* Zalamegyei oklevéltár I. 574.

Bakbél Miklós (Szabaron)
Borjú János.
Csintalan Miklós.
Eretnek István.
Halnya(k)hágó Tamás (Buberek-en).
Kigyó Mihály (Bükk-Ságon).
Szőrös Péter (Szepetneken).
Talpas János (Németin).
Vasszegű Péter (Csab-on).

b) *1408.* Zalamegyei oklevéltár II. 337.

Csonka István.
Csúf Gál (Tárnokon).
Éretlen János.
Fajejü Péter (Becsvölgyön).
Guba Pál (Zákányban).
Porkoláb Péter (Dabroncz-on).
Púpos István.

Dr. Wertner Mór.

TÁRCA.

Ősrégészeti adatok Erdély déli részéből.

Az 1909. év nyarán Fogarasvármegye területén végzett néprajzi kutatásaim közben prehisztorikus tárgyakat is gyűjtöttem, amelyekről az alábbiakban óhajtok megemlékezni. Adataim közlését annál indokoltabbnak tartom, mert az erdélyi részek egyik olyan vármegyéjéből származnak, amelyből talán nem is a terület ősrégészeti leletekben való szegénységénél fogva, hanem kulturális elmaradottsága miatt mindezideig úgyszólván semminemű prehisztorikus leletről nem volt tudomásunk, amint ezt a régebbi repertorium-irók: dr. *Koch Antal,*[1]) *Gooss C.*[2]) és *Téglás Gábor*[3]) munkái bizonyítják.[4]) Sőt még a legfrissebb keletű régészeti repertoriumban[5]) sem találunk Fogarasmegye területéről egyetlenegy őskori lelőhelyet sem idézve. Az összegyűjtöttem adatok a következők:

I. A felső-árpási földvár.

A községtől délre, közvetlenül a falu mellett, a Pluváje és a Nagy-Árpás patakok összetorkolásánál meredek oldalú diluviális maradvány látható, melynek »*Cseteciá*« (váracska) a neve. Ez a kétfelől omlásos oldalú, de tetején szép lapos hegyfok — hegyrajzi tekintetben — a Foga-

[1]) Erdély ősemlős maradványai és az ősemberre vonatkozó leletei. Erd. Múz. Egyl. Évk. Új foly. 5. sz. (1876.)

[2]) Chronik der Archäologischen Funde Siebenbürgens. Nagyszeben 1876.

[3]) Az erdélyi medence őstörténelméhez. Orvos-természettudományi Értesitő. 1887. évfoly. I., II., III. füzet.

[4]) A Chronik 20-ik oldalán Gooss felemlíti ugyan Fogarasat, mint a melynek környékén számos bronzrégiséget találtak, de ez az általános megjelölés még azt sem zárja ki, hogy ezek a leletek esetleg nem a közeli Nagyküküllő megye területéről származnak.

[5]) Martian J.: Archäologisch-prähistorisches Repertorium für Siebenbürgen. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. XXXIX. köt. (1909.) p. 321—358.

rasi havasok Vunetara vagy Butyán nevű magaslatától észak felé lehúzódó oldalágának végső nyúlványa. Az emlitett patakok medre fölötti relativ magassága 25—30 m. s tetejéről az alatta elterülő Olt folyó völgyének terjedelmes lapálya messzire belátható. A kavicsos agyagból álló terrasz sima tetejét rendesen művelik s a talajából felszinre kerülő cseréptöredékek elárulják a helynek őskori telep jellegét. 1909. VIII. 19-én, midőn a hegyfokot megvizsgáltam, azt az érdekes sajátságát észleltem, hogy a hegyfok csúcsától dél felé 80 lépés távolságban egy kelet-nyugati irányú 40 láb hosszú és 10—12 láb széles, mély haránt-árokkal van megerősitve. Minthogy kétfelől a két patak mély völgye természetes védelemül szolgált, ezzel a mesterséges megerősitéssel a telep minden hirtelen jövő támadás ellen védve volt. A helynek lakott voltát a sima felületű és keményre égett tűzpad maradványok, a téglavörös szinű és szintén keményre égett agyagrögök, valamint a többnyire csak kisebb töredékekben talált edénycserepek igazolják. Ez utóbbiak még akkor is mind homoktartalmúak, ha anyaguk iszapolt agyagból való; a durvább szövetüek pedig ezenfelül még kvarc-szemecskéket is tartalmaznak. Három felálló peremű cserepen kivül 3 diszes cserép is fölemlithető, a melyekből kettő párhuzamos egyeneseket, egy pedig hullámvonalas diszitést mutat. A földvár korát ebből a kevés számú leletből meghatározni nem lehet, azért tehát ennek biztos eldöntését jellemzőbb lelettárgyak előfordulásától vagy egy próbaásatás eredményétől kell függővé tennünk.

II. Szórványos leletek.

1. *Felső-Árpás* (Fogarasmegye) határából két drb átfúrt, ép kőszerszámhoz jutottam. Az egyik 9 cm. hosszú kőbalta amphibol-tartalmú eruptivus kőzetből csiszolva. Vastagsága 4·6 cm, nyél-lyuk átm. 2—2·1 cm. Foka négyszögű, lapos; élének felső csúcsa kopott.

A másik kőszer egy mindkét végén lekerekitett ütőlapú, 8·5 cm. hosszú, csinos kőkalapács, melynek tömör kőzet-anyaga fekete patinája miatt fel nem ismerhető. Vastagsága 3·7 cm., a nyél-lyuk átm. 2—2·1 cm. és nem esik a szerszám közepére. Ezeknek a kőeszközöknek ősrégészeti jelentőségéhez még az a néprajzi érdekesség is járul, hogy az alább következő fonó-orsógombokkal együttesen az ottani paraszt-emberek kuruzslási célokra használják; természetesen nagy becsben tartják s ezért csak túlbecsült áron vagy egyáltalában meg sem szerezhetők tőlük.

Lapitott gömbded idomú fonó-orsógomb égetett, szürke cserépből 9 mm. átm. lyukkal. Egy 14 mm. magas, ép, zöld üveggyöngy, melynek

felületét 5 kék és 1 fehér kidomborodó pasta szem disziti. A felfüzésére szolgáló lyuk átm. 4—5 mm. Lelőhelye: Felső-Árpás Calea Fünuluj nevű határa. Hasonló, u. n. »mille-flőr« gyöngyök szórványosan Kis-Ázsiától Svédországig mindenütt előfordulnak s hazánkban is számos lelőhelyről ismeretesek. Eredetők mindenesetre a Közép-tenger körüli tartományokban s legkivált Phönikiában keresendő.[1])

2. *Hortobágyfalva.* (Szeben m.) Állitólag innen származó 5 cm. hosszú, fekete kis kőfejsze, melyet az a körülmény tesz érdekessé, hogy az eredetileg hosszabb kőeszköz a nyél-lyuknál kettétörvén, másodszor is átfúrták. Anyaga kvarcit; vastagsága 2·7 cm.; nyél-lyuk átm. 12—14 mm. — Ugyancsak onnan származó két ép fonó-orsó karika feketés-szürke cserépből. Átméretük = 2·9 és 3·3 cm. Miként a felső-árpási leleteket, úgy a most leirt kis kőszerszámot és két orsó-gombot is kuruzslásra használták a fogarasmegyei *Stréza-Kerczisorán,* honnan csak nagynehezen sikerült megszerezni.

Orosz Endre.

[1]) L. Orosz E. A szamosújvári Lunkai ősemberi telep. Orvos-Term. tud. Értesitő. 1897. évfoly. 19—21. lapon.

IRODALMI ÉRTESÍTŐ.

Dr. Gaál István: **A dévai rézbánya.**
(Bányászati és Kohászati Lapok XLI. évf. 11. sz. 689—701. l. 14. rajz.)

Bevezetésül Déva környékének földtani viszonyaival ismertet meg a szerző. Cikkének ezt a fejezetét a mellékelt 1 : 50.000 geologiai térkép teszi világossá. (A térképet saját fölvételei alapján rajzolta a szerző.) Ebből kitünik, hogy Déva környének földtani alapját *cenoman* üledékek (homokkövek és márgák) teszik s csak a DK-i sarokban van szarmata homok és agyag a fölszínen. Ezen az üledékes területen négy különálló folt képében jelentkeznek az amfibolos-andezit erupciók, melyekkel a második fejezet foglalkozik részletesen. Itt megállapítja szerző a dévai hegyek »Bezsáni hegy«, »Decebal«, »Szárhegy« és Várhegy« nevű kúpjainak önállóságát, amennyiben már makroszkóposan is megkülönböztethetjük kőzeteiket. Legbehatóbban a »Nagyhegy« (Decebal tömzs) kőzetét és ásványait látjuk ismertetve, melyek közt a vastag telérekben előforduló *chalkopyrit* a rézbányászat tárgya. A következő fejezetben a dévai rézbányászat története van röviden vázolva, míg az utolsóban a legutóbbi birtokos: Magyar-Belga-Bányarészvénytársaság műveleteiről nyerünk világos képet. A bányaművelés számbaveendő területének, az érctelérek vastagságának, valamint ezek réztartalmának megállapitása arra a következtetésre juttatja a szerzőt, hogy Déva virágzó rézbányászatnak lehetne szinhelye. A 13. geol. szelvény, illetve bányatérkép még világosabbá teszi a dévai rézbányáról nyert ismereteinket.

Ism.: *Kuzaila P.*

Dr. Gaál István: **Szarmata korszakú képződmények Vajda-Hunyad környékén.**
(Bány. és Koh. Lapok XLII. évf. (1909.) 8. sz. 465—478. l. 14. rajz.)

A szarmata képződmények klasszikus területén, Dél-Oroszországban három szintre tagozták ennek a kornak üledékeit. Szerző főkép arra való tekintettel foglalkozott a vajda-hunyadi szarmata komplexummal, hogy a szintezést az orosz geológusok mintájára vigye keresztül s kimutassa, hogy az eddigi fölfogás, — mely a párhuzamosítást a bécsi medence megfelelő üledékeivel próbálta, — tarthatatlan. Bevezetéskép Vajda-Hunyad környékének térképet is mellékel) majd pedig a szarmata rétegeket és faunájugeológiai viszonyaival is megismerkedünk, (szerző átnézetes geol.

kat találjuk részletesen leirva. Ebben a fejezetben a szarmata szárazföldi csigákat látjuk fölsorolva, melyek legnagyobb része teljesen új faj s érdekes vonatkozásokat mutatnak kelet-ázsiai fajokkal. A tektonikai viszonyok vázolása után végül a hasznosítható anyagokat sorolja fel a szerző, rámutatva arra, hogy ezen a területen *kőszén* kutatás dolgában nincs remélni való; sőt még víz dolgában is nagy hiányt kellett megállapítani.

Ism.: *Kuzaila P.*

Dr. Gaál István: **A Sztrígy völgyének aranytartalmú negyedkori képződményei.** (Bány. és Koh. Lapok XLII. k. (1909.) 12. sz. 746—756. l. 3. ábra.)

Rövid bevezetés után, — az eddigi irodalmi adatok alapján fölsorolva az összes erdélyi folyókat, melyek negyedkori hordalékában, illetve lebegő iszapjában az arany kimutatható, — a Sztrigy vizkörnyékének földtani viszonyait tárgyalja a szerző. Legrészletesebben természetesen a folyót kisérő terraszokról emlékezik meg, amelyekben Paikert Henrik nagybirtokos aranymosásra vonatkozó kutatásokat végeztetett. Itt megjegyzi a szerző, hogy ezeknek a kutatásoknak az volt egyetlen hibájok, hogy a geologiai szempont bennök nem érvényesült s így a fúró próbákból való következtetés nem történt kellő alapossággal. Ezek után az Ó-Piskinél (szerző Bemhidának irja!) működő Paikert-féle aranykotrót ismerteti részletesen, beszámolva a kotróval földolgozott anyagnak vizsgálati eredményével is. Évkönyvünket, illetve társulatunkat leginkább a kotrótól fölhozott *aranyékszer töredékek* (legtöbbnyire arany pikkelyek, néhánynak rajza is közölve van) érdeklik, melyekből a tulajdonos jóvoltából társulatunk múzeumába is jutott. Ugyancsak régészeti tekintetben érdekesek azok az *ólom* darabkák is, melyeket a piskii hid melletti kavicsból hozott fel a kotró. Legvégül pedig nyomatékkal sürgeti aranyfövenyes folyóink kikotrását, ami nemcsak igen jó közvetlen, de közvetett hasznot is nyújtana azzal, hogy rakoncátlan folyóvizeinket egyuttal szabályozhatnók is.

Ism.: *Kuzaila P.*

Bauer Gyula: **Fehérkőrösvölgyi barnaszén-medence.** (Bány. és Koh. Lapok XLII. évf. 13. sz. 1—12. l. 1 térkép és 6 ábra.)

A tárgyalt szénmedence földtani alkotását szerző egyszerűnek mondja. A legrégibb képződmény a mezosói (tithon) mész s

a legáltalánosabb a kárpáti homokkő. A szénvezető rétegek közvetlen feküje vörös agyag, melynek kora eddig nincs pontosan meghatározva. A barnaszenet magába záró rétegkomplexus szerző szerint alsó és felső mediterránkorú s legfőkép agyagpalából, márgából és homokkőből áll. Az itteni barnaszén maga négy nagyobb s számos kisebb telepet alkot. A szénvezető képződménynél fiatalabbnak mondja s a szarmatába sorolja szerző a medencét környező eruptivus képződményeket. Ezzel szemben itt meg kell jegyeznünk, hogy az Erdélyi Érchegység vulkáni kőzetei, — a riolitot nem is tekintve — nem egyszerre, hanem aránylag hosszú idő alatt, periodikus kitörések alkalmával tódultak fölszinre s kétségtelenül megállapitható, hogy az erupciók az alsó mediterrán végén kezdődtek s a szarmata közepén végződtek. Ez a körülmény pedig igen fontos a kutatásokra nézve, mert csak a vulkáni anyagok beható vizsgálata után lehet véleményt formálnunk abban a tekintetben, hogy a keresett széntelepnek fekvőjében vagy fedőjében járunk-e ?

A települési viszonyok némi zavargást mutatnak, aminek természetes magyarázatát találjuk a környék vulkanikus természetében. Általánosnak mondhatjuk azonban a miocén rétegek ÉK-i dűlését és medence-szerű települését. Ennek megállapitása főleg azért fontos, mert előbbi kutatók fészkes előfordulást tételezve föl, teljesen félreismerték a szénmedence jelentőségét. Ezek után szerző a kutatások történetét vázolja, majd pedig a Rudai 12 Apostol Társulat Márta aknatelepét ismerteti. Bányatelepités cimű fejezetében a szóban levő széntelepek kedvező fekvését, illetve a fejtés aránylagos könnyüségét hangoztatja a szerző. Kedvező körülmény, hogy bányaviz kevés van, igaz másfelől, hogy a jelentékeny mennyiségű sujtólég óvatosságra int. (Elővigyázat hiánya miatt a régebbi bányákban rendesen bányatűz támadt s emiatt be is kellett szüntetni a fejtést.)

Végezetül, — tekintve a fehérkőrősvölgyi barnaszén jó tulajdonságait s megfelelő mennyiségét — az itteni szénbányászat fölkarolására buzdit a szerző, aminek nemcsak nemzetgazdászati, hanem nemzeti kultúr-missziói jelentőséget is tulajdonit.

Gaál.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

Értesítés.

A Dávid Ferenc emlékünnep alkalmából Társulatunk kiadta a dévai vár történetét. A szép kiállítású munkát, amely 11 fénynyomatú képpel van illusztrálva, *Szabó Imre* irta. Ára 1 korona. Megrendelhető *Szegedy Dezső* könyvtárosnál Déván.

KÉRELEM.

Társulatunk teljesen kifogyott VI. Évkönyvét szivesen kicseréljük Évkönyveink bármely eddigi kötetével. A példányokat tisztelettel kérjük a titkár cimére küldeni. (Áll. főreáliskola.)

A »*Hunyadvármegye*« *teljes évfolyamának* összeállításán fáradozunk, tisztelettel kérjük t. tagtársainkat és Évkönyvünk olvasóközönségét, hogy az esetleg félretett fölösleges láppéldányokat Társulatunk könyvtárának adományozni sziveskedjenek.

A t. tagtársak használatára összeállítandó *szakkönyvtár* gyarapítására elfogadunk *halotti jelentéseket, esküvői meghívókat, takarékpénztári zárószámadásokat, naptárakat, megyei nyomtatványokat* pl. a megyei *Hivatalos Lapot* stb. *térképeket* s *Erdély múltját* tárgyaló műveket.